МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Кваліфікаційна робота магістра

СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Виконав: магістрант 2-го курсу,
групи 8.2313-ср-дн
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
Яресько О.І.

Керівник: доцент кафедри філософії,
публічного управління та соціальної
роботи, к.філос.н. Цапліна І.С.

Рецензент: професор кафедри філософії,
публічного управління та соціальної
роботи, доцент, д.філос.н. Чайка І.Ю.

Запоріжжя – 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціології та управління
Кафедра філософії, публічного управління та соціальної роботи
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна робота»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи
_____Т.І. Бутченко
«____»_____2025 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРАНТУ

_____Яреську Олегу Івановичу_____
(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи Соціальний супровід людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах
Керівник роботи Цапліна Ірина Сергіївна, к.філос.н,
Затверджені наказом ЗНУ від «11» березня 2024 року № 434-с

2. Строк подання студентом роботи 27 лютого 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи: Горемикіна Ю.В. Значення соціальних послуг для реалізації державних соціальних гарантій та зобов'язань перед особами похилого віку в Україні. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 13. С. 976-985; Джуган Р.І. Потреби людей похилого віку та їх реалізація в умовах сучасного українського суспільства (соціологічний дискурс): монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2023. 164 с.; Іванова І.Б. Соціальна робота з людьми похилого віку: навч. посібник. Київ: Університет «Україна», 2023. 220 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): 1. Дослідити стан наукової розробленості проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. 2. Уточнити зміст і сутність ключових понять дослідження: «люди похилого віку», «складні життєві обставини», «соціальний супровід». 3. Визначити і обґрунтувати підходи і методи дослідження проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. 4. Вивчити соціально-психологічні особливості життєдіяльності людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. 5. Дослідити специфіку соціальної роботи з людьми похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. 6. Проаналізувати види і форми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. 7. Проаналізувати результати прикладного дослідження стану надання

соціального супроводу людям похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах. 8.Розробити рекомендації щодо вдосконалення форм і способів соціального супроводу людям похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах._____

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
Рисунок - 1, таблиця – 1_____
_____

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Цапліна І.С., доцент кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	06.05.2024	06.05.2024
Розділ 2	Цапліна І.С., доцент кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	05.08.2024	05.08.2024
Розділ 3	Цапліна І.С., доцент кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	04.11.2024	04.11.2024

7. Дата видачі завдання 28 квітня 2024 року____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Лютий – березень 2024	*виконано*
2.	Бібліографічний пошук	Квітень 2024	*виконано*
3.	Розробка основних положень роботи	Травень 2024	*виконано*
4.	І розділ	Травень – липень 2024	*виконано*
5.	ІІ розділ	Серпень – жовтень 2024	*виконано*
6.	ІІІ розділ	Листопад – грудень 2024	*виконано*
7.	Систематизація висновків	Січень 2025	*виконано*
8.	Нормоконтроль	Лютий 2025	*виконано*

Студент _____ О.І. Яресько

Керівник роботи _____ І.С. Цапліна

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ І.С. Цапліна

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається із 85 сторінок, 71 позицій у списку літератури, 1 рисунку, 1 таблиці, 2 додатків.

ПОХИЛИЙ ВІК, ЛЮДИНА ПОХИЛОГО ВІКУ, СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ, СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ, ПОСЛУГА СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ, ФАХІВЕЦЬ ІЗ СУПРОВОДУ

Мета дослідження: дослідити стан організації соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися у складних життєвих обставинах, з метою розробки подальших рекомендацій щодо вдосконалення форм і способів соціального супроводу.

Об'єкт дослідження: люди похилого віку, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження: організація соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Методи дослідження діалектичний, міждисциплінарний, системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований підходи, аналіз і синтез, порівняння, класифікація, узагальнення, аналіз документів, опитування, інтерв'ю.

Висновки: 1. Соціальний супровід – це якісно нова послуга, відмінна від соціального обслуговування чи соціального патронажу. Вона орієнтована на активізацію життєвих функцій людини не тільки на її фізіологічному рівні, а й особистісному, соціальному, творчому.

2. Послуга соціального супроводу є найважливішим компонентом соціальної діяльності суб'єкта, суть якого полягає у посиленні позитивних та в нейтралізації негативних тенденцій у житті та діяльності літньої людини.

3. Дослідження показало, що формується потужна професійна команда фахівців із супроводу, відповідальних, відданих своїй справі.

4. Результати даного дослідження можуть слугувати основою для формулювання політик та стратегій, спрямованих на поліпшення якості життя людей похилого віку шляхом вдосконалення послуги соціального супроводу.

SAMMARY

The qualification work consists of 85 pages, 71 positions in the list of literature, 1 figure, 1 table, 2 annexes.

OLDER AGE, OLDER PERSON, COMPLEX LIFE CIRCUMSTANCES, SOCIAL SERVICES, SOCIAL SUPPORT SERVICE, SUPPORT SPECIALIST

Purpose of research: to investigate the state of the organization of social support for older people who find themselves in difficult life circumstances, in order to develop further recommendations for improving the forms and methods of social support.

Object of research: older people who find themselves in difficult life circumstances.

Subject of research: organization of social support for older people who find themselves in difficult life circumstances.

Research methods: dialectical, interdisciplinary, systemic, activity-based, personality-oriented approaches, analysis and synthesis, comparison, classification, generalization, document analysis, survey, interview.

Conclusions: 1. Social support is a qualitatively new service, different from social services or social patronage. It is focused on activating a person's vital functions not only at their physiological level, but also at the personal, social, and creative levels.

2. The social support service is the most important component of the subject's social activity, the essence of which is to strengthen positive and neutralize negative trends in the life and activities of an elderly person.

3. The study showed that a powerful professional team of support specialists is being formed, responsible and dedicated to their work.

4. The results of this study can serve as a basis for formulating policies and strategies aimed at improving the quality of life of older people by improving social support services.

ЗМІСТ

ВСТУП……3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАНАХ……..7
1.1. Стан наукової розробленості проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах……..……..7
1.2. Уточнення змісту і сутності ключових понять дослідження: «люди похилого віку», «складні життєві обставини», «соціальний супровід»…….13
1.3. Підходи і методи дослідження проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах……22
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ…….33
2.1. Соціально-психологічні особливості життєдіяльності людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах…….....33
2.2. Специфіка соціальної роботи з людьми похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах……...…...41
2.3. Види і форми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах……...51
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ……..…62
3.1. Аналіз результатів прикладного дослідження стану надання соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах……62
3.2. Розробка рекомендацій щодо вдосконалення форм і способів соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах……71
ВИСНОВКИ…….……75
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ……...……..78
ДОДАТКИ……86

ВСТУП

Актуальність дослідження. У будь-якому демократичному суспільстві найвищою цінністю є людина, її права й свободи, соціальний захист і підтримка, які виступають ключовою складовою державної і недержавної соціальної політики. Виходячи з цього, Україна, яка на рівні Конституції України закріпила, що є демократичною, соціальною та правовою державою, протягом усіх років своєї незалежності прагнула створити цивілізовану систему надання соціальної підтримки та допомоги тим категоріям громадян, які належать до різноманітних пільгових категорій, визначених законодавством, або громадянам, що опинилися у складних життєвих обставинах. За цей час були створені різноманітні форми і засоби такої допомоги і підтримки вразливим категоріям населення, до яких можна віднести людей з інвалідністю, сім'ї, що виховують дитину інваліда, багатодітні сім'ї, дітей сиріт та багато інших, зокрема й людей похилого віку.

Щодо людей похилого віку на порядку денному соціальної підтримки і соціального супроводу завжди стояло і стоїть питання забезпечення їх гідної старості та створення відповідних умов для задоволення їхніх потреб як на особистісному рівні, так і на рівні потреб соціального характеру, тобто включення їх у соціальне життя громади, можливості проявляти свою активність тощо.

В силу того, що соціально-економічний стан за усі роки незалежності України знаходився на недостатньому рівні розвитку, ВВП зростав повільно, пенсійне забезпечення більшості людей похилого віку було достатньо низьким. В наслідок чого дана категорія населення завжди потребувала соціальної підтримки і допомоги з боку держави. Крім того, велика частка людей похилого віку мала супутні проблеми: хронічні хвороби, інвалідність, маломобільність, самотність. Воєнний час посилив означені проблеми багаторазово, ускладнивши й без того складні життєві обставини людей похилого віку. Саме таким людям особливо потрібний соціальний супровід для вирішення їх проблем. Тому, ми вважаємо, що дослідження проблеми здійснення соціального

супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах, є актуальною для магістерського дослідження і професійного становлення майбутнього соціального працівника.

Проблемна ситуація зумовлена тим, що в період повномасштабної агресії Росії проти України фокус соціальної роботи здебільшого зосередився на таких категоріях як, внутрішньо-переміщені особи, ветерани війни, учасники бойових дій, які отримали тяжкі поранення та інвалідність, сім'ї учасників бойових дій та загиблих військовослужбовців. І це цілком зрозуміло і виправдано, перш за все тому, що особи ВПО втратили майже все на тимчасово-окупованих територіях чи територіях ведення активних бойових дій і практично не мають засобів для існування. Сім'ї загиблих – це сім'ї, які втратили найдорожче: сина чи доньку, батька чи матір, сестру чи брата, чоловіка чи дружину. Ветерани – це захисники, які захищають і рятують не тільки власне життя, а й усю нашу країну, державу, її суверенітет та незалежність, саму можливість її існування. Для цих категорій населення розробляється спеціальна законодавча база, наприклад, Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України», Наказ Мінсоцполітики України «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціальної адаптації ветеранів війни та членів їхніх сімей та внесення зміни до Класифікатора соціальних послуг» та багато інших нормативно-правових актів, спрямовуються основні заходи соціальної політики, виділяються кошти на соціальний захист та соціальну допомогу означеним категоріям.

Разом з тим, увага до традиційних напрямків соціальної роботи та категорій населення, таких як: багатодітні сім'ї, особи з інвалідністю, сім'ї, що виховують дитину інваліда, люди похилого віку, сім'ї (особи), що опинилися в складних життєвих обставинах, в тому числі люди похилого віку, дещо зменшується, хоча літні люди залишаються найбільшою за чисельністю групою клієнтів в системі соціальної роботи. І щороку їх кількість збільшується, а це

вимагає підвищення рівня соціальної допомоги, в тому числі матеріальних витрат на їх достойне соціальне забезпечення. Із зони уваги соціальних служб випала профілактична робота, направлена на попередження кризових станів та подолання складних життєвих обставин літніх людей.

Таким чином, для вирішення проблемної ситуації щодо організації соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах, державним і недержавним надавачам соціальних послуг необхідно активізувати роботу у напрямку подолання негативних ознак старіння, стимулювання психічної і фізичної активності, міжособистісної комунікації літніх людей, по можливості залучення їх до громадського життя, включаючи сучасний інформаційний простір.

Об'єкт дослідження. Люди похилого віку, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження. Організація соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Мета дослідження. Дослідити стан організації соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися у складних життєвих обставинах, з метою розробки подальших рекомендацій щодо вдосконалення форм і способів соціального супроводу.

Виходячи із поставленої мети, необхідно вирішити наступні дослідницькі *завдання*:

– дослідити стан наукової розробленості проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах;

– уточнити зміст і сутність ключових понять дослідження: «люди похилого віку», «складні життєві обставини», «соціальний супровід»;

– визначити і обґрунтувати підходи і методи дослідження проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах;

– вивчити соціально-психологічні особливості життєдіяльності людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах;

– дослідити специфіку соціальної роботи з людьми похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах;

– проаналізувати види і форми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах;

– проаналізувати результати прикладного дослідження стану надання соціального супроводу людям похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах;

– розробити рекомендації щодо вдосконалення форм і способів соціального супроводу людям похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах.

Гіпотези дослідження.

1.Соціальний супровід літніх людей, що опинилися в складних життєвих обставинах, спрямований на активізацію їхніх особистісних ресурсів, надання професійної допомоги в цьому напрямку, сприятиме включенню осіб похилого віку у подолання кризових ситуацій.

2. Підготовка висококваліфікованих фахівців з соціальної роботи, здатних надавати якісний соціальний супровід, дозволить подовжити соціальну активність людей похилого віку та підвищити якість їх життя.

Структура роботи: кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

1.1. Стан наукової розробленості проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах

З моменту набуття своєї незалежності та прийняття нової Конституції, як основного Закону країни, українська держава, попри різноманітні виклики та негаразди, зумовлені економічними і політичними кризами, планомірно і послідовно реалізує заходи соціальної політики, направлені на покращення якості життя громадян, створення достойних умов їх життєдіяльності. З цією метою розробляються нормативно-правова база для реалізації соціальної допомоги та соціального захисту різних категорій населення, зокрема людей похилого віку, які потребують особливої уваги та підтримки. Основу законодавчої бази в даному напрямку складають Закони України: «Про пенсійне забезпечення» [53], «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» [52], «Про соціальні послуги» [54], «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [49] та інші.

Активно починає розвиватися такий науковий напрямок як соціальна робота, вірніше вона переживає свій ренесанс. Науковиця в галузі соціальної роботи О. Горпинич з цього приводу писала: «Соціальна робота в Україні переживає досить бурхливий розвиток. Це пов'язано з двома протилежними тенденціями, що сформувались і дістали досить великої потужності на терені України за останні десять-п'ятнадцять років. Одна з них є інстинктивною реакцією країни на катастрофічне зубожіння українського народу під час переходу від тоталітарно-патерналістської моделі соціального захисту населення до ліберально-демократичної, а друга – детермінується потребами оновлення українського суспільства на засадах загальнолюдських цінностей,

що вимагає принципово нових підходів до соціальної політики держави у контексті її загальноєвропейської орієнтації» [12, с. 67].

Ми вважаємо, що саме завдяки розвитку соціальної роботи, її теоретичним і практичним доробкам, соціальна допомога і соціальна підтримка людей похилого віку, осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах, набула якісно нового розвитку, була забезпечена міцним науковим підґрунтям.

Звичайно, роблячи наголос на соціальній роботі, ми не применшуємо наукових здобутків інших галузей наук і наукових напрямків. Адже існує ціла низка як самостійних наук, так і міждисциплінарних досліджень, в яких досліджуються процеси старіння, перебігу старості, різноманітні фізіологічні, психічні і соціально-поведінкові особливості людей похилого віку. Так, наприклад, соціальна геронтологія – це міждисциплінарна галузь на стику фізіології, медицини, соціально-поведінкових наук (психології, соціології, соціальної роботи). Великий внесок у розвиток геронтології зробили відомі закордонні науковці, такі як А. Адлер, Е. Берн, К. Хорнц, Е. Фромм та інші. Також долучилися до вивчення проблем старіння й українські дослідники, докладніше про яких розкриємо нижче.

Так, вивчаючи публікації із соціальної геронтології, ми краще зрозуміли такі поняття як «вік», «старіння», «похилий вік», «старість», «довголіття» [30] тощо. Аналізуючи зміст і сутність цих понять, було складене уявлення про життєві цикли та об’єктивні закони їх протікання, спосіб життя і специфіку соціальної адаптації літніх людей до нових умов життя. Н. Галіяш у своїй статті доволі чітко розкриває поняття «нові умови життя», пов’язані з переходом у літній вік. Авторка відмічає, що нові умови життя людини похилого віку зумовлені, перш за все, зниженням соціальної та біологічної активності, погіршенням самопочуття; по-друге, зміною її соціального статусу при переході від активного трудового життя до пенсії. В цей момент людина відчуває втрату своєї соціальної востребуваності, що відображається у трансформації ціннісних орієнтирів самого способу життя і спілкування, а також різних ускладнень у психологічному та соціально-побутовому пристосуванні до нових умов, появи

таких рис як роздратованість, відчуженість, що може перерости у байдужість до навколишнього оточення [9, с. 17].

В рамках психологічної науки, особливо її підрозділу – вікової психології, ми більш глибоко і деталізовано пізнаємо особливості літнього віку та його впливу на поведінку людей, що належать до цієї вікової групи. Зокрема в роботах В. Моргуна [44], О. Коваленко, Л. Лук'янової, Е. Помиткіної, Л. Московець [26], С. Михальської [43] та інших на основі виявлення істотних зв'язків між різними психічними явищами і процесами розкриваються психологічні закономірності розвитку особистості в літньому віці. Як стверджують автори колективної монографії О. Коваленко, Л. Лук'янова, Е.Помиткіна, Л. Московець важливими закономірностями психічного розвитку особистості в цьому віці є нерівномірність, варіативність, пластичність і компенсація. Наприклад, нерівномірність психічного розвитку літньої людини виявляється на рівні психічних функцій та прояву деяких психічних властивостей. Так, у старіючої людини може бути порівняно добре збережена мислительна діяльність, але значно погіршитися здатність запам'ятовувати певну інформацію тощо [26].

В цілому у психологічній літературі доволі широко представлена проблематика старіння і особливостей похилого віку та старості. Разом з тим, як на нашу думку, вона ще недостатньо систематизована, особливо з урахуванням збільшення тривалості життя, появи нових технологій, нових соціально-економічних умов, в яких відбувається старіння та функціонування особистості літньої людини.

Останнім часом відмічається активізація наукових розробок стосовно людей похилого віку саме в галузі соціальної роботи. Причому як на теоретичному, так і практичному рівні. Це пов'язано, по-перше, із збільшенням цієї соціально-демографічної групи; по-друге, із поглибленням різноманітних проблем людей похилого віку, зокрема тим, що більшість з них опиняється в складних життєвих обставинах, викликаних перманентними економічними кризами, військово-політичною ситуацією тощо; і по-третє, появою нових

практичних видів соціальної роботи з даною категорією населення, що потребує дослідження, наукового обґрунтування і узагальнення.

В рамках соціальної роботи особливості життєдіяльності літніх людей та специфіку соціальної роботи з ними досліджували українські науковці, такі як О. Балдинюк [2], І. Іванова. Її доробки узагальнені і викладені у навчальному посібнику «Соціальна робота з людьми похилого віку» [20].

О. Безпалько, І. Мещан досліджували специфіку соціальної роботи з даною категорією людей в громаді [5; 42]. О. Безпалько взагалі вважає, що громада як соціальне середовище, являє собою конкретне поле соціальної діяльності та відносин, де формуються і реалізуються потреби й можливості особистості [2, с. 12]. Авторка розглядає соціальну роботу в громаді у двох аспектах: 1) перший аспект – на основі надання соціальних послуг. Він вирішується державними та недержавними організаціями і установами (Центри надання соціальних послуг, соціальні служби, громадські організації тощо); 2) другий – на основі активізації громади, коли самі члени громади визначають свої потреби і вчяться разом їх задовольняти, допомагаючи один одному [2, с. 46].

І. Мещан розглядає громаду як мікрорівень надання соціальних послуг, де вивчаються умови життєдіяльності людей похилого віку з метою визначення рівня та якості надання їм соціальної допомоги. Визначаючи проблеми літніх людей, автор виокремлює завдання, які постають перед соціальним працівником. Це може бути допомога у вигляді організації дозвілля, розширення кола спілкування, допомога щодо входження людини похилого віку у нову соціальну групу, щоб цей процес був безболісним та багато іншого. Головне, як вважає автор, – це досягнення емоційної стабільності, а відповідно успішної адаптації літньої людини до нових умов, пов’язаних з переходом її у нову для неї вікову і статусну групу [42, с. 63-64].

Проблеми адаптації людей похилого віку до нових умов розглядалися у наукових доробках Б. Балогової, Ю. Ковальчук [3], Р. Джуган [15], О. Каретної [23], Т. Колініченко [28] та інших. Наприклад, Т. Колініченко пропонує

розглядати адаптацію людини похилого віку до нових умов як досягнення кінцевої мети цього процесу, коли людина похилого віку входить у нове соціальне середовище і почувається комфортно, тобто досягається стан єдності між особистістю (літньою людиною) та соціальним середовищем. Зокрема авторка розглядає адаптацію людини похилого віку, яка опинилася у складних життєвих обставинах, і змушена продовжити своє життя у геріатричному пансіонаті. Отже й адаптацію вона розглядає саме як сприйняття та пристосування до умов проживання у цьому закладі [28, с. 66-67].

О. Каретна ширше розглядає адаптацію літніх людей, не прив'язуючи до необхідності проживання у геріатричному пансіонаті. Вона говорить, що основними ознаками соціальної адаптації людини до нових умов життя виступає активний спосіб життя, залучення літньої людини до суспільних процесів, її взаємодія з навколишнім середовищем (різні соціальні спільноти, групи, організації, як то: спілка ветеранів, місцевий клуб, квартальний комітет тощо). Людина з позитивним ставленням до життя і свого оточення, навіть в літньому віці продовжує особистісний розвиток, підтримує здоровий спосіб життя, долучається до придбання нових знань і умінь, що дозволяє їй уповільнити процеси старіння та долати складні життєві обставини, які супроводжують похилий вік та старість [23, с. 94].

У науковому полі соціальної роботи, особливо в останні роки (що зумовлено економічною кризою, бідністю, війною, вимушеною міграцією тощо), з'являється низка публікацій, присвячених проблемі складних життєвих обставин (СЖО) та формам і методам щодо здійснення соціального супроводу осіб, які перебувають у СЖО. Розглядаються складні життєві обставини, в яких опиняються різні категорії населення, в тому числі люди похилого віку. Дана проблематика безпосередньо торкається теми нашої кваліфікаційної роботи, тому ми присвятимо більше уваги саме цим публікаціям.

О. Дворник досліджує проблему надання соціальних послуг сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Авторка визначає, які ситуації можуть визнаватися як складні життєві обставини, а також на основі

законодавства аналізує різні види соціальних послуг та способи їх надання / отримання [13].

Група дослідників Київської школи економіки у складі В. Ієрусалимова, І.Студеннікової, Д. Андрієнка, Ю. Маркуц провели теоретико-практичне дослідження щодо аналізу механізмів підтримки осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах. Насамперед вони визначили сутність проблеми складних життєвих обставин (СЖО), кого і за якими критеріями можна віднести до категорії осіб, що опинилися у СЖО, і як це закріплено у нормативно-правовій базі України. Було проаналізовано чинні нормативно-правові акти, на підставі яких реалізується соціальний захист і соціальна допомога особам, що опинилися в складних життєвих обставинах. На думку дослідників наявна нормативно-правова база не дозволяє побудувати єдиний дієвий механізм підтримки осіб, які перебувають в СЖО. Вони вважають, що законодавче забезпечення є архаїчним і не відображає весь обсяг проблем, що були накопичені з 1991 року, що потребує удосконалення існуючих інструментів соціальної допомоги таким особам та запропонували низку рекомендацій [21].

М. Любецька своїх статтях також звертається до проблеми осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах. На основі комплексного аналізу наукової літератури та власних міркувань авторкою сформульована дефініція поняття «особи, які перебувають у складних життєвих обставинах» – «це громадяни України, які не здатні самостійно вирішувати соціальні, психологічні, економічні, комунікаційні, родинні та інші проблеми і потребують сторонньої допомоги спеціалістів у наданні соціальних послуг, щоб подолати або мінімізувати негативний вплив таких обставин» [37, с. 99]. Крім того, М.Любецька аналізує різноманітні підходи, методи, форми та засоби здійснення соціального супроводу осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що в подальшому дало їй змогу визначити пріоритетні напрямки та запропонувати шляхи оптимізації соціального супроводу осіб, що опинилися у складних життєвих обставинах. Серед таких напрямків авторка називає три основних: правові, організаційні та соціальні. Правові пов’язані із

вдосконаленням нормативно-правової бази, організаційні – передбачають впровадження організаційних заходів з боку державних органів влади щодо удосконалення змісту, форм і засобів соціального супроводу осіб, які перебувають у СЖО, соціальні – безпосередньо спрямовані на встановлення соціальної взаємодії між надавачем соціальної послуги у вигляді соціального супроводу і тією особою, яка не в змозі подолати складні життєві обставини самостійно [36].

Таким чином, проаналізувавши низку законодавчих актів та наукову літературу з означеної теми кваліфікаційної роботи, ми, по-перше, зробили висновок в якому напрямку здійснювалися дослідження закордонними і вітчизняними науковцями щодо проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах; по-друге, аналіз наукових джерел дозволив нам чітко розібратися з понятійно-категоріальним апаратом, що буде відображено у підрозділі 1.2; по-третє, з'ясовано, які питання виявилися недостатньо розробленими, тим самим окресливши напрямки власного наукового пошуку.

1.2. Уточнення змісту і сутності ключових понять дослідження: «люди похилого віку», «складні життєві обставини», «соціальний супровід»

Складність, багатогранність і міждисциплінарний характер будь-якої досліджуваної проблеми, призводять до необхідності здійснення понятійно-термінологічного аналізу, сутність якого полягає в уточненні змісту і сутності основних понять, за допомогою яких описується об'єкт і предмет дослідження. Ця процедура викликана саме міждисциплінарним характером дослідження. Ми вважаємо, що обрана нами тема «Соціальний супровід людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах» теж має міждисциплінарний аспект, оскільки може досліджуватися в рамках різних наук і галузей знань: соціальної роботи, соціальної педагогіки, андрогогіки, геронтології, юриспруденції (з точки зору законодавства), психології, соціології, публічного

управління, соціального менеджменту тощо. Кожна з цих наук має специфіку понятійного апарату, тому даний підрозділ присвячений уточненню змісту і сутності основних понять даного дослідження з позиції соціальної роботи. Разом з тим, ми не будемо нехтувати дефініціями, які пропонуються й іншими науками, зокрема психологією, котра з точки зору вікової психології дуже чітко описує особливості людей похилого віку, юриспруденції, яка визначає поняття у законодавчому полі та інших наук.

Розпочнемо з ключових понять, за допомогою яких описується об'єкт дослідження. В даній роботі такими поняттями є «люди похилого віку» та «складні життєві обставини».

Здавалось би у понятті «люди похилого віку» немає нічого складного, воно є доволі усталеним. Насправді це не так. Існує декілька підходів щодо визначення категорії «люди похилого віку». При цьому, достатньо чітко визначеної дефініції немає. Вперше категорія «люди похилого віку» зустрічається в Законі України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», прийнятому ще у 1993 році. Так, наприклад, в преамбулі Закону говориться «Закон визначає основні засади державної політики щодо ветеранів праці, інших громадян похилого віку і спрямований на формування в суспільстві гуманного, шанобливого ставлення до них і забезпечення їх активного довголіття. Закон гарантує ветеранам праці та громадянам похилого віку рівні з іншими громадянами можливості в економічній, соціальній, політичній сферах, сприятливі умови для повноцінного способу життя» [52].

Стаття 10 цього закону визначає «Громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого Ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року» [52]. Для уточнення ми звернулися до Ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», на який посилається попередній закон, і з'ясували, що віком, від якого особа може вважатися

людиною похилого віку – є 60 років [49]. Отже, згідно українського законодавства людиною похилого віку в Україні є особа, яка досягла пенсійного віку, тобто 60 років, і навіть особа, якій до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року, тобто 58 років і 6 місяців. До речі, в Україні іншої градації старості не пропонується. Похилий вік охоплює все життя, починаючи з 60 років, і до його завершення.

Чи погоджуємося ми з даним визначенням в контексті нашого магістерського дослідження. Скоріше всього ні, тому що переважна більшість людей в Україні в зазначеному віці є цілком дієздатними людьми, які продовжують працювати, вести активний соціальний спосіб життя і не потребують соціального супроводу.

Огляд міжнародного досвіду визначення категорії «похилий вік», як правило, не пов'язується із виходом людини на пенсію (тим більше, що пенсійний вік у різних країнах визначається по різному і коливається в інтервалі від 60 до 69 років), а скоріше із можливістю самостійно організовувати свою життєдіяльність та вести соціально активний спосіб життя.

Відповідно до вікової класифікації, яку визначила Всесвітня організація охорони здоров'я, життя людини поділяється на такі вікові періоди: 25-44 років – молодий вік; 44-60 років – середній вік; 60-75 років – похилий вік; 75-90 років – старечий вік; особи які досягли 90 років – довгожителі [6].

Згідно наведеної класифікації особи у віці 60-75 років належать до категорії «люди похилого віку». При цьому вони можуть бути відносно фізично здоровими, вести соціально активний спосіб життя і не потребувати сторонньої допомоги. Більш того, після похилого віку визначається ще старечій вік та вік довгожителів.

Отже, як бачимо, люди старшого віку – це доволі неоднорідна категорія населення не лише за віковими нормами (кількістю років), а й за спроможностями. Наприклад, у геріатрії та геронтології існує думка про те, що фізіологічні та психологічні риси людей старшого віку суттєво змінюються протягом кожних п'яти років. Так, люди у віці від 60 до 65 років мають інші

потреби, ніж особи від 65 до 69 років, а бажання людей 69-75-літнього віку відрізняються від бажань людей 75-80 років [30, с. 26]. Тож, якщо говорити про необхідність соціального супроводу людей похилого віку, то в цьому питанні слід покладатися не на паспортний (біологічний) вік, а зовсім на інші показники, як то: спроможності до самообслуговування, здатність самостійно задовольняти власні потреби та вирішувати проблеми, що виникають у її житті, особливо, коли людина похилого віку опинилася в складних життєвих обставинах.

Переходимо до розгляду поняття «складні життєві обставини». Життя людини – складний і багатогранний процес. Людина стикається у своєму житті з різними ситуаціями та перипетіями. Серед них бувають як позитивні, яскраві, ті, що радують і позитивно емоційно насичують (закоханість, одруження, народження дітей чи онуків, професійне зростання та кар'єрне просування тощо), так і складні часи, що накладають негативний відбиток на життєвому шляху. Як правило такі складні часи (ситуації) називають складними життєвими обставинами.

В Наказі Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах» життєві обставини трактуються як «складні життєві обставини – це обставини, виявлені за результатами оцінки потреб, внаслідок яких сім'ї (або будь-які інші особи) не можуть самостійно піклуватися про особисте/сімейне життя та брати участь у суспільному житті [50].

У Законі України «Про соціальні послуги» надається не лише визначення поняття «складні життєві обставини», але й наводиться низка чинників, які спричиняють складні життєві обставини. Так, у Ст. 1, п. 15. говориться: «складні життєві обставини – обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно. Чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини: а) похилий вік; б) часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; в) невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; г) психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання

психоактивних речовин; ґ) інвалідність; д) бездомність; е) безробіття; є)малозабезпеченість особи; ж) поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; з) ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; и) втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; і) жорстоке поводження з дитиною; ї) насильство за ознакою статі; й) домашнє насильство; к) потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; л) шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [54].

Виходячи з переліку чинників, що зумовлюють складні життєві обставини, ми бачимо наскільки широко вони можуть трактуватися. До речі, першою позицією у цьому переліку називається похилий вік. Але розглядаючи трактування категорії «похилий вік», ми дійшли висновку, що не всі люди похилого віку потребують спеціального соціального супроводу. Для надання такої послуги потрібні супутні показники. І ми їх також знаходимо у законі «Про соціальні послуги» у переліку чинників. Це можуть бути такі супутні показники до похилого віку, як: інвалідність, бездомність, втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі, потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією тощо.

В різноманітній науковій літературі з соціальної роботи, соціальної педагогіки, соціального управління складні життєві обставини трактуються з посиланням на означені закони та інші нормативні акти, при цьому дефініція може набувати й іншого звучання. Так, М. Любецька в одній із своїх статей складні життєві обставини (СЖО) розглядає «як соціальні, медичні, вікові, економічні, родинні та інші проблеми і виклики, які людина не в змозі подолати самостійно і які спричинюють її соціальну дезадаптацію, випадання зі звичних соціальних систем» [37]. Продовжуючи наукові розвідки в даному напрямку, в іншій своїй статті вона дає більш уточнене поняття «це обставини, пов'язані з

соціальними, психологічними, економічними, родинними, комунікаційними та іншими проблемами, які особа не здатна вирішити самостійно і потребує сторонньої допомоги спеціалістів з надання соціальних послуг, щоб мінімізувати або подолати негативний вплив цих обставин» [37, с. 99].

Окремі дослідники, зокрема В. Литвиненко поняття «складні життєві обставини» розглядає шляхом співвідношення двох складових – «життєві обставини» та «складність». Авторка вважає, що життєві обставини будуть розглядатися як складні, коли: по-перше, порушений нормальний (звичний) спосіб життя особи; по-друге, погіршується стан її фізичного, психічного чи соціального здоров'я; по-третє, спричинена моральна чи матеріальна шкода людини; і по-четверте, коли унеможливлюється вихід з такої ситуації особою самостійно [35, с. 63].

Отже, проаналізувавши нормативно-правову базу та наукові публікації, в яких висвітлюються різні позиції науковців, під складними життєвими обставинами ми будемо розуміти такі обставини у житті людини, що спричинені різноманітними особистісними (погіршення фізичного чи психічного здоров'я, набуття інвалідності, втрата комунікаційної спроможності тощо) та соціальними чинниками (втрата житла в наслідок стихійного лиха чи воєнних дій; втрата близьких, самотність; малозабезпеченість тощо), які здебільшого характеризуються раптовістю їх виникнення, як правило супроводжуються стресом та іншими негативними емоційними станами, викликають порушення нормальної життєдіяльності, і навіть можуть супроводжуватись ризиком для життя та здоров'я людини.

Ключовим для опису предмету дослідження виступає поняття «соціальний супровід», що складається з двох слів. В сучасному тлумачному словнику української мови супровід означає а) певну дію, яка відбувається одночасно з чим-небуть (музичний супровід, супровід військовослужбовців колони автомашин тощо); б) знаходження з ким небуть для надання певної допомоги. У другому випадку супровід виражає мету супроводу. Найбільш

точно виразити мету супроводу дозволяє психологічне поняття «допомагаюче ставлення» [69].

Прикметник «соціальний» теж має декілька тлумачень: а) існуючий у певному суспільстві; б) здійснюваний у суспільстві; в) пов'язаний із взаємодією, зв'язками, стосунками людей у суспільстві; г) породжений умовами суспільного життя [69].

Поєднавши ці два слова, ми можемо так охарактеризувати соціальний супровід: це складний соціальний процес взаємодії супроводжуючого та супроводжуваного, результатом якого є рішення та дія, тобто вирішення ситуації життєвого вибору, що призводить до виправлення положення супроводжуваного.

Таким чином, коли говориться про соціальний супровід, то мається на увазі взаємодію двох діючих суб'єктів у контексті складної життєвої ситуації. У якості суб'єкту супроводу може виступати як окрема особа, наприклад, людина похилого віку, що опинилася в складних життєвих обставинах, так і мала група, наприклад, сім'я в складних життєвих обставинах.

В сучасній практиці соціальної роботи парадигма соціального супроводу є одним з різновидів надання соціальних послуг людям, що опинилися в складних життєвих обставинах. Її сутність полягає у тому, що фахівець соціальної роботи (соціальний працівник) або мультидисциплінарна команда (соціальний працівник, психолог, юрист, лікар, педагог, реабілітолог) здійснюють соціальний супровід особи, що опинилася в СЖО, використовуючи спеціальні методи, прийоми і заходи, спрямовані на подолання або мінімізацію складних життєвих обставин, на створення умов для успішної адаптації людини до нових умов її життєдіяльності протягом певного часу, інколи доволі довготривалого.

Соціальний супровід, це особливий вид соціальних послуг, хоч інколи форми і засоби здійснення соціального супроводу схожі з іншими видами соціальних послуг. Разом з тим, ми вважаємо, що його не варто плутати, наприклад, з соціальним патронажем. Соціальний патронаж – це форма

індивідуальної адресної підтримки і соціального обслуговування, які надаються на довготривалій основі особам (в тому числі людям похилого віку), що опинилися у складних життєвих обставинах, таких як інвалідність, психічні розлади, самотність в наслідок втрати доглядальника тощо, та втратили можливість їх самостійно долати. Види соціального патронажу: а) медико-соціальний (нічне чергування, медичні послуги, санітарно-гігієнічні послуги); б) соціально-психологічний (передбачає різні форми довготривалої психологічної підтримки, в тому числі долання стресових станів та залагодження конфліктів з іншими членами родини); в) соціально-педагогічний (надає всебічну допомогу у напрямку підсилення когнітивних здібностей, набуття нових знань, необхідних для самостійного функціонування, в тому числі користування деякими технічними пристроями); г) соціально-побутовий, що включає закупку продуктів, одягу та інших необхідних предметів побуту, ведення домашнього господарства (прибирання помешкання, приготування їжі тощо) [63, с. 296].

На відміну від соціального патронажу, який є елементом соціального обслуговування осіб з обмеженими можливостями, недієздатних, в тому числі людей похилого віку, соціальний супровід орієнтований не стільки на те, щоб зробити щось за клієнта, стільки на те – щоб зробити разом з клієнтом, навчити його самостійно долати труднощі, активізувати його внутрішні резерви. Супроводжуючи клієнта, показувати, як можна вирішити ситуацію, вчити діяти самостійно, соціалізувати його в нових для нього умовах.

Підсумовуючи результати роботи по виконанню даного завдання, ми можемо зробити узагальнюючий висновок. Під час аналізу різноманітної джерельної бази: 1) нормативно-правових актів (законів, постанов, наказів, державних стандартів, класифікаторів тощо); 2) методичних рекомендацій щодо організації практичної діяльності із надання соціального супроводу; 3)аналітичних записок про результати прикладних досліджень; 4) наукових публікацій у фахових виданнях тощо, уточнено зміст і сутність понять: люди похилого віку, складні життєві обставини, соціальний супровід.

Виконання даного завдання на початковому етапі організації магістерського дослідження дозволило скласти більш повне уявлення про досліджувані об’єкт і предмет.

Основу предмету дослідження складає поняття «соціальний супровід». Опрацювавши довідникову літературу, низку наукових праць та законодавчих документів, ми визначили, що соціальний супровід – це якісно нова послуга, яка дозволяє особам, що опинилися в складних життєвих обставинах, відкрити для себе нові можливості у подоланні СЖО, виявити в собі й активізувати внутрішні резерви, подолати відчуженість, відчути небайдужість до своїх проблем та отримати кваліфіковану допомогу у їх подоланні. Соціальний супровід представляє собою комплекс заходів (інформаційно-консультативних, психологічних, медичних, економічних, комунікаційних, побутових тощо), направлених на підтримання особи, що опинилася в складних життєвих обставинах, її адаптацію до нових умов та підтримання процесів активної життєдіяльності в цих складних умовах.

Нова парадигма надання соціальної послуги шляхом організації соціального супроводу полягає у створенні умов для переходу клієнта від позиції «я не можу» до позиції «я сам спробую чи я сам можу справитися з моїми труднощами», тобто надання такої підтримка з боку соціального працівника, коли людина, що опинилася в складних життєвих обставинах, знайде опору на власні сили. Навіть, якщо це людина похилого віку.

З’ясовано, яка вікова група населення належить до категорії «люди похилого віку». Виявлено, що не всі особи, які за фізичним віком (кількість років) належать до категорії «люди похилого віку», потребують соціального супроводу, оскільки вони можуть бути у задовільній фізичній і психічні формі, займатися трудовою діяльністю і підтримувати різноманітні соціальні зв’язки. Соціального супроводу в першу чергу потребують люди похилого віку, що опинилися у складних життєвих обставинах. Для цього проаналізовано поняття «складні життєві обставини». Тут ми здебільшого спиралися на законодавче визначення, а також на наукові публікації.

Для визначення складних життєвих обставин в законі «Про соціальні послуги» надається доволі об’ємний перелік чинників, що спричиняють СЖО. В цій роботі під складними життєвими обставинами ми будемо розуміти такі обставини у житті людини, що спричинені різноманітними особистісними (погіршення фізичного чи психічного здоров’я, набуття інвалідності, втрата комунікаційної спроможності тощо) та соціальними чинниками (втрата житла в наслідок стихійного лиха чи воєнних дій; втрата близьких, самотність; малозабезпеченість тощо), які здебільшого характеризуються раптовістю їх виникнення, як правило супроводжуються стресом та іншими негативними емоційними станами, викликають порушення нормальної життєдіяльності, і навіть можуть супроводжуватись ризиком для життя та здоров’я людини.

В ході організації соціального супроводу для людей похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах, соціальний працівник здійснює низку заходів короткотривалого або довготривалого характеру для можливості за певних умов відновити здатність клієнта до самостійної життєдіяльності.

1.3. Підходи і методи дослідження проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах

Для молодого науковця дуже важливо чітко сформулювати розуміння про методологію наукового дослідження, адже саме на початках науково-дослідної роботи виникає велика кількість проблем методологічного характеру. Це зумовлено, перш за все, браком досвіду щодо обрання й обґрунтування підходів і методів, на основі яких буде здійснюватися дослідження. Тому, одним із завдань кваліфікаційної роботи якраз і є визначення підходів і методів дослідження проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Важливу роль у забезпеченні успіху наукового дослідження відіграє визначення підходу щодо вирішення наукової проблеми. Науковий підхід визначає в якому ракурсі слід досліджувати об’єкт, яких позицій та установок

дотримуватися, які принципи, методи і прийоми використовувати. Все це складає суть методологічного підходу. Результат дослідження багато в чому залежить від того, наскільки адекватним виявиться обраний підхід.

Говорячи про наукові підходи, О. Кустовська звертає увагу, що термін «підхід» є полісемантичним і може розглядатися як: 1) сукупність принципів, які визначають загальну мету і стратегію дослідження; 2) комплекс парадигмальних механізмів у пізнанні і практиці, що характеризують конкуруючі між собою стратегії в науці або життєдіяльності людини; 3) світоглядна категорія, котра відображає соціальні установки суб'єктів як носіїв суспільної свідомості [34, с. 5].

В даному дослідженні ми будемо дотримуватися наступної позиції, висловленої В. Татенком: методологічний підхід можна визначити як принципову методологічну орієнтацію дослідника, як точку зору, з якої розглядається об'єкт дослідження, як систему принципів, що керують загальною стратегією дослідження [68, с. 42].

В даній кваліфікаційній роботі, присвяченій дослідженню проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах, ми будемо спиратися на такі наукові підходи: діалектичний, міждисциплінарний, системний, діяльнісний, індивідуальний (особистісний). Коротко охарактеризуємо їх та обґрунтуємо їх застосування.

Діалектичний підхід – один з основних філософських підходів, в рамках якого реалізується принцип об'єктивізму, всебічного розвитку та взаємозв'язку щодо теорії і практики, істини та різні логічні операції проведення дослідження. В основі діалектичного підходу лежить діалектичне мислення – ключовий компонент когнітивної структури людини, що характеризує здатність до аналізу процесів, які розвиваються, і перетворення суперечливих ситуацій, побудові динамічних структур.

Діалектичний підхід припускає будь-яке явище розглядати у двоїстості його властивостей та характеристик, знаходити їх протиріччя та взаємозв'язок (обумовленість, єдність, залежність). Властивості будь-якого явища

розщеплюються на протилежності і постають перед дослідником у вигляді загального та особливого, якості та кількості, причини та наслідку, змісту і форми тощо [8, с. 41-42].

Як правило, діалектичний підхід застосовується в дослідженнях, в яких об’єкт характеризуються кризовими і внутрішньо суперечливими ситуаціями як необхідними джерелами розвитку будь-якої структури. Саме такі ситуації притаманні даному дослідженню, де і об’єкт і предмет представляють собою суперечність між складними життєвими обставинами, в яких опинилися літні люди, що є перешкодою до соціальної успішності та благополуччя людини похилого віку, і обмеженістю засобів, можливостей, матеріальних ресурсів, професійних фахівців у забезпеченні соціального супроводу цих людей. Крім того діалектичний підхід, що відображає домінування тієї чи іншої стратегії розумового оперування протилежностями, дозволяє досліднику визначити, наскільки продуктивно може діяти людина, що опинилася в складних життєвих обставинах, чи здатна вона правильно скористатися запропонованими засобами соціального супроводу для покращення свого життя.

Діалектичний підхід реалізується в методах дослідження. Ці методи проявляються в логічних мислительних операціях, таких як поділ та з’єднання цілого та частини, визначення головного та другорядного, необхідного та випадкового, статики та динаміки, абстрактного та конкретного тощо. Але опис та обґрунтування методів ми зробимо нижче, після того, як розглянемо усі підходи.

Наступним підходом, що покладено в основу даного дослідження є міждисциплінарний. А. Колот розглядає міждисциплінарний підхід як взаємообумовлену систему інтеграції знань, виражену в дослідженнях, і відмічає, що цей підхід – явище значно ширше, ніж просто розгляд загальної проблеми дослідження з позиції різних наук. Він говорить, що застосування міждисциплінарного підходу відображає рівень усвідомлення представниками різних дисциплін, що вивчають суспільство та людину, системного характеру їх об’єктів, загального зв’язку, що існує між явищами соціального світу, а також

недостатності дисциплінарного, тобто. одностороннього, «галузевого» принципу науково-теоретичного освоєння реальності [29].

Отже, можна зробити висновок, що в міждисциплінарному підході проявляється два аспекти. В основі першого лежить взаємозв'язок двох і більше дисциплін з суміжними термінологією, системою дослідження, об'єктами цих досліджень. Така сукупність допомагає більш широко і досконало вивчити проблему дослідження, створює широке поле для наукових проектів.

Інший аспект міждисциплінарного підходу дозволяє розширити галузі знань, які можуть повноцінно досліджуватися вже існуючими науковими дисциплінами. Так на стику двох дисциплін виникає нова, наприклад, соціальна педагогіка, соціальна геронтологія, правові засади соціальної роботи і тому подібні.

В даному дослідженні більше спрацьовує перший аспект. Міждисциплінарність у нашому випадку сприяє більш глибокому вивченню проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставин. Наприклад, для розкриття змісту і сутності основних понять були використані джерела з соціальної педагогіки, андрагогіки, психології, соціології, соціальної геронтології, публічного управління і, власне, соціальної роботи [71].

Другий розділ даної роботи увесь буде побудований на основі міждисциплінарного підходу. У першому підрозділі другого розділу, щоб дослідити особливості життєдіяльності людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах, необхідно було вивчити їх вікові і соціально-психологічні властивості, які визначають особливості життєдіяльності. А це можна зробити, спираючись на надбання вікової психології, соціальної геронтології, фізіології, педагогіки дорослих. Третій підрозділ другого розділу крім наукових здобутків соціальної роботи спирається на право соціального забезпечення, адміністративне право та інші правові дисципліни, що беруть участь у розробці законодавства для реалізація державної соціальної політики.

Таким чином, міждисциплінарний підхід застосовується, коли предмет дослідження надто складний, а поставлена наукова проблема є масштабною для однієї конкретної дисципліни. Що в повній мірі відповідає проблематиці даної кваліфікаційної роботи. Міждисциплінарний підхід забезпечив нам зв'язок дисциплін, ідей і методів різних наук

Системний підхід, починаючи з другої половини XX століття, став одним з ключових у наукових дослідженнях, у яких центральне місце займають проблеми організації та функціонування складних об'єктів системного характеру. При чому, необхідність системного підходу виникає не тільки при вирішенні суто науково-теоретичних завдань, а й практичних [34].

Відповідно до системного підходу будь-який складний об'єкт може бути представлений у вигляді системи (єдності елементів та структури). Основи системного підходу, розроблені Т. Парсонсом та Н. Луманом, дозволили нам уточнити зміст соціального супроводу як самостійної системи та виявити її ключові елементи, різнорідні за своїм характером, між якими встановлюються різні відношення та зв'язки як вертикальні, тобто між різними ієрархічними рівнями, так і горизонтальні – між елементами одного порядку, або всередині елементів, що представляють собою підсистеми соціального супроводу. В свою чергу соціальний супровід входить у більш масштабну систему – систему соціального обслуговування населення.

Важливо підкреслити особливу значущість розгляду соціального супроводу через призму системного підходу, яка полягає в тому, що системний аналіз даного процесу дозволяє побачити, яким чином функціонує соціальний супровід усередині більших систем суспільства. Крім цього, за допомогою системного підходу можна проаналізувати ієрархію організації соціального супроводу, а також виявити особливий тип відносин і взаємозв'язків усередині системи соціального супроводу, який дозволяє реалізувати її специфічні цілі.

Отже, в даній роботі ми маємо справу не з окремими, ізольованими об'єктами, а з їх складними, взаємопов'язаними комплексами (системами) – складними життєвими обставинами, викликаними різними внутрішніми і

зовнішніми чинниками, формами, засобами і методами соціального супроводу. Системний підхід якраз і орієнтує наше пізнання на виявлення багатоманітності форм, засобів і методів соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах, у їх єдності, його функцій, а також на багатоманітності факторів, що спричиняють СЖО, розкриття зв'язків між ними. Таким чином, системний підхід націлений на відтворення сутності об'єкта, його інтегративної основи, різноманітних проявів сутності при взаємодії об'єкта з іншими об'єктами соціального світу.

Останнім часом у теорії і практиці соціальної роботи поширюється тенденція використання діяльнісного підходу. Діяльнісний підхід розглядає соціальну роботу з позиції суб'єкт-суб'єктної взаємодії [47; 68]. Це розуміння дуже важливе в контексті нашого дослідження. Ми будемо розглядати і соціального працівника, що здійснює соціальний супровід, і літню людину, яка опинилася у складних життєвих обставинах, як суб'єктів взаємодії в процесі соціального супроводу.

Основний акцент у діяльнісному підході зроблений на діяльнісній сутності соціальної роботи, яка визначається як різновид соціальної діяльності: система соціального захисту, діяльність державних організацій і окремих осіб з надання соціальної допомоги і соціальних послуг, діяльність з відновлення, збереження психоментальних та соціальних зв'язків індивіда з середовищем.

З позиції діяльнісного підходу у соціальній роботі досліджуються закономірності становлення та реалізації життєвих сил клієнта, індивідуальної та соціальної суб'єктності індивіда та групи, а також механізми сполученості життєвих сил та засобів забезпечення їх реалізації. Саме на цій підставі ми спираємося на засади діяльнісного підходу, досліджуючи соціальний супровід людей похилого віку, які опинилися у СЖО. Ми вважаємо, що соціальний супровід має відновити життєві сили літньої людини, відновити її суб'єктність, спонукати діяти, а не лише очікувати соціальної допомоги.

На завершення представлення основних підходів, на основі яких реалізується дане дослідження, розкриємо сутність індивідуального

(особистісно-орієнтованого) підходу. Він орієнтує теорію і практику соціальної роботи на вивчення особистісних характеристик клієнта або соціальної групи (в даному дослідженні під соціальною групою ми розуміємо людей похилого віку), на аналіз адаптивних і дезадаптивних процесів.

Ю Завацький, розглядаючи соціальну роботу з погляду особистісного-орієнтованого підходу визначає її як сприяння людям у вирішенні їхніх особистих проблем. Таким чином, індивідуальний або особистісно-орієнтований підхід передбачає використання всіх можливостей, які допомагають людині пристосуватися до конкретних соціальних умов життя та сприяють тому, щоб клієнти виробили свою власну життєву програму [19].

Переходимо до обґрунтування методів даного дослідження. В роботі використані як загальнонаукові методи, так і специфічні методи соціальної роботи. Серед загальнонаукових методів використано аналіз і синтез, порівняння, класифікацію, узагальнення.

Аналіз, як певна мисленева операція, полягає у розчленуванні складного об’єкта на складові частини, сторони, елементи. Справа в тому, що є такі складні об’єкти, які мислительна діяльність суб’єкта пізнання не здатна охопити одночасно. А в процесі розчленування об’єкт поділяється на менші складові, які легше піддаються аналізу, що полегшує процес пізнання. За допомогою аналізу виявляються суттєві ознаки об’єкта. Він дозволяє виокремити головні і необхідні умови його функціонування. За допомогою аналізу ми дослідили такі системні об’єкти, як складні життєві обставини та соціальний супровід. Виявили фактори, що породжують складні життєві обставини, взаємозв’язки між ними. Проаналізували різноманітні форми і засоби соціального супроводу.

Синтез – це логічна мислительна операція, яка дозволяє в єдиному аналітико-синтетичному процесі мислення переходити від частин до цілого. Дехто вважає, що синтез протилежний аналізу. Насправді, аналіз і синтез зазвичай виступають у єдності. Вони нерозривні, не можуть існувати один без одного, знаходяться завжди у взаємозв’язку. Отримавши за допомогою аналізу знання про елементи, в процесі синтезу ми ці окремі знання синтезуємо в єдине

ціле, тим самим отримаємо нове знання про цілісний, складний об’єкт. Так, вивчивши окремо соціальний супровід, окремо категорію населення «люди похилого віку» та складні життєві обставини, ми в решті решт отримаємо цілісне знання про організацію соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Порівняння дозволяє виявляти спільне і відмінне серед різних явищ або їх властивостей. Наприклад, ми будемо порівнювати форми і методи соціального супроводу людям похилого віку у різних складних життєвих обставинах: самотності, інвалідності, вимушеної міграції, бідності тощо. Це дозволить запропонувати найбільш ефективні засоби соціального супроводу літнім людям у різних СЖО.

Узагальнення, як метод, використано в процесі об’єднання предметів за спільними і суттєвими ознаками, а також під час підбиття підсумків.

Крім загальнонаукових методів в даному дослідженні використані специфічні методи соціальної роботи. Як будь-які приватні методи конкретної науки, вони поділяються на теоретичні та емпіричні. Теоретичні методи дозволяють пояснити те, чим обумовлено існування фактів, і виявити можливості їх перетворення.

Теоретичні методи – це аналіз спеціальної наукової і довідникової літератури. Початковий етап опрацювання наукових джерел передбачає загальне знайомство зі змістом монографій, статей за темою дослідження з метою отримання знання про сучасний стан досліджуваної проблеми та її оцінки.

Понятійно-термінологічний аналіз (інтерпретація понять) – це процедура тлумачення, уточнення смислу понять, що складають концептуальну схему дослідження. Шляхом інтерпретації понять забезпечується науковий рівень дослідження, єдність смислового змісту елементів і процедур дослідження [47].

Означені методи використані в усіх складових кваліфікаційної роботи, але найбільше у першому розділі.

Емпіричні методи пов’язані безпосередньо з реальністю, практикою, досвідом. Вони дозволяють встановити факти та виявити зв’язки між ними. Емпіричні методи соціальної роботи характеризуються достатнім різноманіттям. В даному дослідженні застосовано діагностичний, опитувальний, аналіз документів.

Діагностичний метод в соціальній роботі з’являється завдяки науковій і практичній діяльності таких закордонних вчених як М. Річмонд, Г. Гамільтон, Ф. Холліс та М. Вудс. З 20-х років ХХ століття він починає активно застосовуватися в практиці соціальної роботи за кордоном. Сутність методу полягає у зборі великої кількості об’єктивних даних про клієнта та його ситуацію. У дослідженнях Г. Гамільтон поняття «діагнозу» набуло нового трактування. Науковиця розглядала діагноз як модель, яка дозволяє зрозуміти, як людина зустрічається із складною життєвою ситуацією. Діагностичний метод став основною у розробці стратегій допомоги клієнту: його розвитку та соціально-психологічної підтримки та супроводу [47].

Метод опитування способом інтерв’ю. Інтерв’ю – це різновид опитування, яке передбачає особисте спілкування з респондентом, під час якого дослідник (інтерв’юер) сам ставить питання і фіксує відповіді (письмово чи за допомогою диктофону). Як метод практичної соціальної роботи – це проведена за певним планом бесіда, мета якої полягає у зібранні інформації про стан досліджуваного об’єкту і вирішення проблем, сприяння виробленню стратегій діяльності, направлених на покращення якості людського життя. Тож результати інтерв’ю – це плід спільних зусиль інтерв’юера та його клієнта [17].

Метод інтерв’ю у соціальній роботі забезпечує такі дослідницькі переваги: 1) можливість отримання глибинної інформації про думки, мотиви, уявлення людей; 2) ситуація інтерв’ювання, яка за формою близька до звичайної розмови, сприяє виникненню невимушеної обстановки спілкування та підвищення щирості відповідей; 3) можливість вести спостереження за психологічними реакціями опитуваного та у разі необхідності проводити коригування відповідно до змін, що виникають; 4) спілкування інтерв’юера та

респондента має особистісний характер взаємодії, чим забезпечує більш серйозне ставлення респондента до опитування; 5) вербальний характер спілкування усуває проблему непослідовного незапланованого сприйняття питань тощо.

Даний метод практики соціальної роботи в залежності від його цілей може бути експертно-інформаційним, діагностичним, терапевтичним, навчальним, розвиваючим. В даній роботі ми будемо використовувати експертно-інформаційне інтерв'ю надавачів соціальної послуги соціального супроводу.

На завершення опису емпіричних методів даного дослідження, охарактеризуємо метод аналізу документів. Аналіз документів – це метод збору необхідних даних, у якому документи використовуються як головне джерело інформації. В процесі аналізу документів відбувається інтерпретація змісту документа, наведених у ньому даних. В якості документів може бути ділова документація, повідомлення ЗМІ, листи, фотографії, аудіозаписи, фільми, опубліковані результати попередніх досліджень і багато інших матеріальних об'єктів, в яких міститься певна інформація. В даній роботі ми будемо проводити аналіз документів, що містять опубліковані результати попередніх досліджень: звіти, аналітичні записки, статті, що містять результати досліджень автора. Їх аналіз може слугувати інформаційною базою для наших теоретичних викладок.

Підбиваючи підсумок даного підрозділу, зазначимо, що методологія у науковому дослідженні виступає як систематизована основа, яка використовується для вирішення проблеми дослідження шляхом застосування найбільш дієвих підходів наукового пізнання та методів проведення дослідження відповідно до цілей та завдань нашого дослідження.

Під методологічною основою дослідження ми розуміємо основні, вихідні положення, на яких базується кожне конкретне дослідження. Такими вихідними положеннями у цій кваліфікаційній роботі виступають наступні наукові підходи: діалектичний, міждисциплінарний, системний, діяльнісний, індивідуальний або іншими словами – особистісно-орієнтований.

Саму процедуру дослідження, шляхи і способи забезпечують методи наукового пізнання дійсності. В роботі використані загальнонаукові методи, такі як аналіз і синтез, порівняння, узагальнення та методи соціальної роботи: діагностичний, інтерв'ювання, аналіз документів.

Без чіткої методологічної основи наукове дослідження може стати неструктурованим та непослідовним, що призведе до невизначеності у результатах та висновках. Виходячи з цього, ми вважаємо, що роль методології у дослідженні дуже важлива для успішного ведення наукової роботи.

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

2.1. Соціально-психологічні особливості життєдіяльності людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах

Поняттю «людина похилого віку» важко дати однозначне визначення, адже біологічний вік не завжди відповідає психофізичним змінам, які відбуваються в організмі і в особистості людини. Межі похилого віку сьогодні – це поняття відносне. В геронтологічній літературі все частіше з'являється думка, що старіння слід розглядати як довготривалий і багатоплановий процес, який залежить від багатьох факторів, перш за все, від самої людини, її генетичної схильності, спадковості, образу життя протягом попередніх вікових періодів, стану нервової системи і психіки тощо, а також від низки зовнішніх факторів, таких як: економічний стан суспільства, планування і реалізація соціальної політики, розвиток медицини і системи охорони здоров'я, особливо її профілактичного напрямку, соціокультурних традицій щодо ставлення до здоров'я та здорового способу життя. Тому, коли говориться про літніх людей, то в першу чергу слід звертати увагу не на біологічний вік, а на психофізіологічний стан організму: наявність хронічних захворювань, здатність організму чинити супротив сезонним захворюванням, на функціонування когнітивних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, уваги), спроможність здійснювати соціальні функції: встановлювати і підтримувати соціальні зв'язки і комунікації, не втрачати навички самообслуговування та елементарної трудової діяльності тощо.

Якщо перераховане вище функціонує більш-менш нормально і людина старшого віку не відчуває складнощів у життєдіяльності, то навіть у 75 років (хоча цей вік вже далеко переважає за офіційне визнання похилого віку), вона

цілком самостійно здатна впоратися з будь-якими життєвими ситуаціями. Якщо ж психофізіологічний стан і соціальні функції значно погіршилися, то варто говорити, що літня людина може опинитися у складних життєвих обставинах.

Люди похилого віку – одна з найбільших за чисельністю соціальних груп – отримувачів соціальних послуг в Україні. Це зумовлено, по-перше, збільшенням у структурі населення осіб віком від 60 років і старше, і, по-друге, особливостями самого періоду життя цих людей. Так, на січень 2021 року за даними Державної служби статистики в Україні кількість населення віком від 60 років і старше складало понад 18% [14]. Прогнозовано, що в 2025 р. частка громадян України, що належить до категорії «люди похилого віку», зросте до 21% від загальної чисельності населення [10, с. 976].

Демографічна ситуація, що склалася наразі, і прогнози фахівців стосовно старіння населення, ставить перед сучасним суспільством, державою, відповідними державними і недержавними структурами низку медичних, психологічних і соціальних проблем, які слід вирішувати засобами соціальної політики і соціальної роботи, зокрема у площині надання якісної соціальної підтримки і соціальних послуг.

Для розуміння поведінки особистості у період настання старості та ще й в умовах складних життєвих обставин, необхідно розглянути особливості впливу зовнішніх факторів та внутрішніх фізіологічних і ментальних змін на уявлення людей похилого віку про себе, про свої можливості, про зовнішнє оточення та сприйняття оточуючого світу.

Загальна проблема, що існує при характеристиці людей похилого віку – це існування стереотипів «типового» похилого віку. Є багато описів особливостей, що характеризують особистість людини похилого віку. Згідно з багаточисельними дослідженнями українських дослідників, зокрема Н. Галіяш [9], В. Джугана [14], Р. Джуган [15] І. Іванової [20], Ю. Мацкевич [41] та інших, серед таких особливостей виокремлюють доволі суперечливі риси. З одного боку, це життєва мудрість, наявність великого життєвого досвіду, доброта, турботливість, принаймні про близьких, з іншого –

егоїстичність, скаредність, тобто бережливість на межі із жадібністю, впертість, байдужість до всього, інтелектуальна деградація, консерватизм, критичне ставлення до молоді тощо.

Означені негативні особистісні якості літніх людей, як правило, негативно відображаються на їх поведінці, вмінні адаптуватися до нових умов життя, особливо якщо ці умови не просто відображають еволюційні соціальні зміни на кшталт науково-технічного прогресу, соціокультурних трансформацій, а породжують складні життєві обставини, як наприклад, тяжкі фізичні захворювання, що спричиняють інвалідність, самотність, втрату житла в наслідок стихійного лиха чи воєнних дій, вимушене переміщення тощо.

В свій час відомий психолог Л. Виготський говорячи про старість, відзначав, що цей період життя людини характеризується якісно відмінною психікою, у зв'язку з тим, що розвиток людини представляє собою ланцюг якісних змін. Те, що кожна людина старіє індивідуально, говорить про те, що печаль і горе – це неоднозначна характеристика старості, а згасання – не єдиний шлях зміни. Даному віку властиво своє призначення, яке відіграє важливу роль у життєвому циклі людини: старість визначає загальну парадигму розвитку особистості, забезпечуючи зв'язок часів та поколінь [45, с. 46-48].

Перебування у похилому віці допомагає людині зрозуміти й пояснити життя як цілісність, його сутність і сенс, її зобов'язання перед попередніми і наступними поколіннями. Цей вік дозволяє вирішувати задачі і отримувати необхідні рішення з позиції життєвого досвіду. Разом з тим, похилий вік характеризується низкою недоліків, негативними рисами, неповноцінністю у порівнянні з попереднім віковими періодами. Як відмічає І. Іванова, похилий і старечій вік у психології і соціальних науках називають «віком соціальних втрат». Таке визначення має певні підстави, адже похилий вік, як певний етап життя, характеризується віковими змінами на фізіологічному рівні, а також змінами функціональних можливостей, потреб, рольової поведінки в родині і в суспільстві. А це, в свою чергу, протікає досить болісно як для самої людини, так і для її оточення. [20, с. 15-17].

А. Каркач, О. Кравченко, Т. Семигіна характеризуючи літніх людей як особливу соціальну групу, зазначають, що літній вік можна описати як відсутність зайнятості в сучасному суспільстві, відсутність різних ролей, крім сімейних, підвищення соціальної ізоляції, повільне скорочення близьких людей, переважно серед однолітків, фізична та розумова недостатність [24].

У життя людей похилого віку разом зі старістю зазвичай приходить самотність, що несприятливо позначається як на тривалості життя, так і на можливості самостійно вирішувати життєві проблеми. Як зазначає І. Мещан, однією з основних психологічних проблем старості є самотність та, внаслідок цього, втрата необхідних і бажаних контактів, беззахисність перед оточенням, яке становить (як здається людям похилого віку) лише загрозу їхньому благополуччю та здоров'ю. Відчуття самотності виснажує літню людину і в такий спосіб руйнує її. Самотність – відсутність людських контактів – руйнує не лише особистість людини похилого віку, а й її соціальний лад, породжуючи відчуття складних життєвих обставин [42, с. 60].

Отже, самотня літня людина потрапляє у незвичну для себе ситуацію: кризову ситуацію або, іншими словами, – складні життєві обставини, викликані самотністю. Самотність – це коли ні з ким поговорили, висловити свої страхи, горе і радість, дати наставити, поділитися життєвим досвідом; немає від кого отримати підтримку, допомогу. Недарма в народній мудрості склався вислів «Нікому на старості років склянку води подати».

Самотня літня людина характеризується схильністю до переживань і підвищеною соціальною вразливістю. Часто це пов'язано з економічними чинниками, а саме: невеликим розміром пенсії, низькою можливістю працевлаштування. Подібний стан речей призводить до переживання незадоволення своїм матеріальним становищем, відчуття бідності, а відповідно і невпевненості у можливості задовольняти свої потреби, зокрема у якісному споживанні та медичному обслуговуванні.

І. Мещан відмічає, що складні життєві обставини, викликані самотністю, пов'язані також зі зміною соціального статусу літньої людини, котрі викликані,

насамперед, припиненням або обмеженням трудової діяльності, трансформацією ціннісних орієнтирів, самого способу життя та спілкування, а також виникненням різних утруднень як у соціально-побутовій, так і в психологічній адаптації до нових умов [42, с. 63].

Ми вважаємо, що подолання ситуації самотності потребує від людини похилого віку мобілізації особистісних ресурсів, вдосконалення особистісних рис і якостей, подальшого розвитку певних здібностей і спроможностей. Нажаль часто літня людина не здатна самостійно впоратися з цим. Ось тут якраз і постає питання щодо вироблення та реалізації специфічних підходів, форм, методів і засобів соціальної роботи з людьми похилого віку. На нашу думку, однією з таких форм є соціальний супровід літніх людей, що допоможе впоратися із даною складною обставиною.

Соціальний працівник, вивчивши ситуацію клієнта, планує заходи соціального супроводу. Вони можуть стосуватися такого напрямку, як налагодження старих і встановлення нових контактів, розширення і підтримання мережі міжособистісних стосунків, вибір і опанування у відповідності до своїх можливостей, спроможностей і бажань нових соціальних ролей, навчити не боятися експериментувати та ризикувати при виробленні нового способу життя, долати негаразди життєвого світу, який змінився, тим самим долати складні життєві обставини, пов’язані із самотністю.

Отже, як бачимо, вікові особливості змінюють звичний спосіб життя людей похилого віку, чим породжують складні життєві обставини, які вони часто не в змозі самотужки подолати, що потребує соціального супроводу, направленого на адаптацію літніх людей до нових умов життя.

Крім відчуття самотності, пов’язаного з переходом на новий віковий етап, у людей похилого віку відбувається такий процес як дезадаптація. Дезадаптація, як правило, призводить до порушення взаємодії із середовищем, може супроводжуватися різного роду конфліктами. Як вважають вітчизняні психологи та фахівці з соціальної роботи, зокрема О. Каретна, О. Коваленко, Ю.Мацкевич, С. Михальська та інші «соціальна дезадаптація – це стійкий

складний психічний стан, який відображається в поведінці літньої людини. Внаслідок дезадаптації формується почуття залежності, самотності, тривожності [23].

Стан дезадаптації можна розглядати у двох аспектах: 1) як нетривалий за часом ситуативний стан, що є наслідком впливу певних подразників оточуючого середовища (для літньої людини це вихід на пенсію, руйнація налагоджених соціальних контактів, пов'язаних з роботою, певна ізольованість тощо), який сигналізує про порушення рівноваги між психічною діяльністю і новими умовами середовища. В такому розумінні дезадаптація розглядається як елемент адаптації. Тобто, нові, незвичні умови життєдіяльності людини, пов'язані з переходом її в новий віковий період, на незначний час викликають дезадаптацію – нездатність психіки сприйняти нову ситуацію і швидко пристосуватися до неї. Але протягом нетривалого періоду відбувається звикання і пристосування до нових умов; 2) інший випадок – коли дезадаптація може бути доволі тривалим психічним станом, зумовленим функціонуванням психіки на межі її регулятивних можливостей, який виражається в неадекватній реакції і поведінці особистості. Це може бути викликано погіршенням здоров'я, психофізіологічними розладами, що відображається на погіршенні загального фізичного стану (загострення хвороб, погана рухливість, виникнення деменції тощо) та погіршенні когнітивних процесів (сприйняття, пам'яті, уваги, мислительних функцій). Основними проявами дезадаптації в наслідок означених погіршень є стрес, агресія, депресія, підвищена тривожність, підозрілість тощо. Опинившись у цьому новому, незвичному для літньої людини стані, – увесь навколишній світ сприймається як чужий і викликає психологічну напругу. Наприклад, літня людина забуває де поклала якісь речі, зокрема гроші, що викликає в неї почуття підозрілості, чи не вкрали в неї ці гроші (або речі, продукти тощо) хтось з близьких чи сусідів. Згодом, підозрілість може перерости у порушення комунікації або взагалі у глибокий конфлікт з оточенням.

В цьому випадку дезадаптація в житті літньої людини розглядається як складна життєва обставина, для вирішення якої потрібна стороння допомога. Тут не обійтись без втручання фахівця. Це може бути психолог, соціальних працівник, будь-який надавач соціальних послуг, який володіє фаховими знаннями з соціально-психологічного консультування, соціальної терапії, соціального супроводу. Це не лише психологічна підтримка, але й підбір дозвілля, способів реабілітації. Фахівець має показати дезадаптованій літній людині, що її життя може бути насиченим, цікавим, повним позитивних емоцій незалежно від віку.

Протилежним до дезадаптації є процес адаптації. Більшість сучасних авторів вказує на те, що адаптація є активним процесом, який призводить до позитивних результатів – сукупності корисних змін в організмі і психіці. При цьому виділяються два основних критерії успішної адаптації: внутрішній комфорт, іншими слова можна сказати – людина знаходиться в ладу з собою, і зовнішня адекватність поведінки особи. Саме ці критерії характеризують якість життя людини похилого віку.

Виходячи на пенсію, кожна літня людина вирішує сама: жити повним життям, брати участь у суспільному житті або, навпаки, жити індивідуальним, відокремленим життям. Саме це рішення тягне за собою визначення двох шляхів адаптації – збереження себе як особистості або збереження себе як індивіда. На думку Е. Еріксона, у старості є два шляхи – прогрес або регрес особистості. Своїм вибором людина похилого віку визначає смисл залишку свого життя [3].

У зв’язку з вибором тієї чи іншої стратегії адаптації в літньому віці провідна діяльність людини може бути спрямована або на збереження особистості, тобто своєї соціальності, багатоманітних соціальних зв’язків, тяжіння до того, щоб якомога довше вести активний спосіб життя. Інший варіант, навпаки, вказує на те, що провідна діяльність спрямована на індивідуалізацію чи навіть правильніше сказати – на індивідність і виживання

на тлі поступового згасання фізичних і фізіологічних функцій. Ці два шляхи старіння повністю відповідають законам вікової адаптації, але при цьому будуть мати різний результат, котрий проявляється у різній якості життя та його тривалості.

Людина похилого віку, яка зберегла свою особистість, залишилася активною, здатною розвиватися, в тому числі й обучатися, легше сприймає мінливий навколишній світ, бо й сама здатна змінюватися. Вона доволі легко опановує електронні пристрої (ґаджети) та їх функціональні можливості, Internet, соціальні мережі, розширює свої соціальні контакти, заводить нові знайомства, відвідує клуби за інтересами або реалізує хобі, яким завжди хотілося зайнятися та не вистачало часу. Як правило, це творчість, за допомогою якої підвищується якість життя, і його тривалість.

Це – найбільш сприятливий варіант адаптації. Він дає літній людині змогу легше переживати якісь негаразди свого життя і долати складні життєві обставини.

Індивідуалістичний варіант старіння представляє собою поступову зміну основних життєвих функцій та загалом структури регуляції функцій, робить перебудову «відкритої» системи особистості в систему «замкнену».

В науковій літературі говориться проте, що відносна замкнутість в соціально-психологічній характеристиці старіння представлена загальним зниженням інтересу до зовнішнього світу, направленістю виключно на себе, зниженням контролю над емоціями і почуттями, а також нівелюванні індивідуальних якостей особистості [7].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що людина похилого віку, яка зосереджена виключно на собі, нездатна щось робити для інших. Поступово вона втрачає соціальні контакти, культивує в собі почуття неповноцінності, яке підсилюється дратівливістю і бажанням сховатися, виникає неусвідомлене почуття заздрості та провини, а надалі це виливається в байдужість до оточуючих та погану адаптацію до нового вікового етапу.

Таким чином, якщо людина похилого віку вибирає стратегію «замкнутого кола», то такий вік згодом важко вважати віком розвитку. Як правило літні люди такого типу всі події свого життя переживають болісно, драматично, і частіше опиняються в складних життєвих обставинах, оскільки не здатні сприймати їх адекватно, аналізувати та вирішувати проблеми, що виникають.

Ми проаналізували деякі соціально-психологічні особливості життєдіяльності людей похилого віку і з'ясували, що особистість людини по мірі її старіння змінюється. Перехід в категорію «люди похилого віку» протікає по різному, залежно від біологічних, психо-фізіологічних і соціальних чинників. Тут важливо все: генетична схильність, тип нервової системи, фізіологічні процеси, індивідуально-психологічні особливості, темперамент, стан здоров'я, спосіб життя, система цінностей, наявність духовних інтересів і багато інших показників. В залежності від стану вказаних чинників, міри їх розвитку, комбінаторики, людина похилого віку може проживати повне насичене життя до глибокої старості і смерті, а може, навпаки, опинитися в ситуації складних життєвих обставинах.

Часто люди похилого віку не здатні самотужки подолати СЖО. В цій ситуації їм на допомогу мають прийти фахівці з соціального супроводу. Послуга буде надана якісно, якщо соціальний працівник знати соціально-психологічні особливості людей похилого віку. Від цього залежатиме стратегія роботи з даною категорією. Саме тому був запланований даний підрозділ в рамках виконання кваліфікаційної роботи за означеною темою.

2.2. Специфіка соціальної роботи з людьми похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах

Тенденції орієнтування соціальної роботи на надання соціально-психологічної допомоги і підтримки з'явилися в Україні тільки в кінці 1990-х років. Це пов'язано зі становленням самої соціальної роботи як наукового

напряму та узагальненням наявного теоретичного і практичного закордонного та вітчизняного досвіду усіх попередніх років.

Сьогодні система соціальної роботи з різними категоріями населення, зокрема людьми похилого віку, в Україні знаходиться у стадії активного розвитку. Це зумовлено подіями останнього десятиліття, пов'язаними з російсько-українською війною, розпочатою ще у 2014 році. Дана подія призвела до погіршення матеріального стану великої кількості громадян, появою категорії «внутрішньо переміщені особи», учасники бойових дій і ветерани війни, діти осіб, визнаних постраждалими учасниками Революції Гідності, учасниками бойових дій, особами з інвалідністю внаслідок війни тощо. Названі обставини, в які потрапили люди, можна цілком віднести до таких, які в соціальній роботі мають назву «складні життєві обставини». Надаючи соціальну допомогу і підтримку, соціальні послуги таким категоріям населення, соціальна робота враховує ці фактори.

Безумовно, всі названі категорії потребують уваги соціальної роботи, як науково-практичного напрямку соціальної діяльності, але на особливу увагу розраховують люди похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. На нашу думку, це обумовлено тим, що життя літніх людей крім усього названого, обтяжене віком, який характеризується різними супутніми факторами (хронічні хвороби, немічність, безпорадність тощо), що робить їх особливо вразливими. Часто люди похилого віку не в змозі самотужки піклуватися про себе. Таке піклування стає об'єктом соціальної роботи.

Соціальна робота, як різновид професійної діяльності, реалізує свої функції як на формальних (нормативно-правових та фінансово-економічних) засадах, так і на неформальних – соціально-психологічних, психолого-педагогічних, соціально-педагогічних.

На макрорівні соціальна робота з людьми похилого віку реалізується державою шляхом формування соціальної політики з урахуванням їх потреб та інтересів. Державними інституціями, що визначають напрямки соціальної роботи з літніми людьми, виступають Міністерство соціальної політики

України, Державний Пенсійний фонд України, регіональні органи державної влади та місцевого самоврядування (відповідні департаменти та управління). Їх функціональними зобов'язаннями є створення пенсійних та інших фондів підтримки людей похилого віку, формування комплексної системи соціального забезпечення, системи медичного, соціально-психологічного та консультаційного обслуговування.

На мікрорівні роботу з людьми похилого віку безпосередньо забезпечують установи й організації, що функціонують на рівні територіальних громад: управління (відділення) соціального захисту населення, територіальні центри соціального обслуговування, соціальні служби, соціальні і гуманітарні фонди, гуманітарні громадські організації, які здійснюють соціальний захист людей похилого віку, інвалідів, ветеранів війни і праці, недержавні організації з надання соціальних послуг [20].

В даній роботі ми будемо зосереджувати увагу саме на соціальній роботі з людьми похилого віку, яка реалізується на мікрорівні, оскільки це передбачається об'єктом і предметом даного дослідження. На цьому рівні вона ведеться у трьох основних напрямках: 1) надання соціальної допомоги, яка передбачає пільги та преференції для літніх людей; 2) соціальне обслуговування, яке представляє собою діяльність соціальних служб з підтримки, надання різних послуг (побутових, медичних, психолого-педагогічних, правових та інших), проведення реабілітації та соціальної адаптації громадян похилого віку; 3) різноманітні соціальні і гуманітарні програми для людей похилого віку, зокрема які стосуються надання безоплатної допомоги (сприяння), засобів для життя, що безкоштовно поширюються серед населення районів, охоплених гуманітарною катастрофою або стоять на її межі.

Головною метою соціальної роботи у цих напрямках є підтримка літніх людей і надання їм всебічної допомоги, в тому числі у вирішенні побутових питань, матеріальних, медичних, соціально-психологічних і комунікаційних проблем, їх адаптації до різних життєвих ситуацій, що турбують літніх людей, допомога у подоланні складних життєвих обставин.

Ключовими установами й організаціями, що здійснюють таку допомогу є соціальні служби – організації незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги [60].

Крім соціальних служб таку роботу можуть здійснювати соціальні гуманітарні благодійні фонди та їх територіальні відділення (як, наприклад, БФ «Карітас»), різноманітні гуманітарні благодійні громадські організації (БО «Позитивні жінки»), гуманітарні хаби тощо.

Соціальна робота з людьми похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, має свою специфіку. По-перше, необхідно виявляти літніх людей, які опинилися у СЖО і потребують допомоги; по-друге, слід здійснити обстеження соціального середовища, у якому вона знаходиться, на предмет аналізу матеріального становища, побутових умов, оточення тощо; по-третє, здійснити діагностування найважливіших фізіологічних, психологічних і соціальних потреб цих людей; по-четверте, виявити можливості прояву соціальної активності людей похилого віку та створити умови для задоволення їх інтересів. Діагностування проблем людей похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, та їх вирішення сприятиме посиленню адаптаційного потенціалу літньої людини і можливостей подолання СЖО.

Специфіка соціальної роботи з людьми похилого віку полягає ще й у тому, що фахівці соціальних служб та інших організацій, які надають соціальні послуги літнім людям, мають враховувати, що не всі методики соціальної роботи підходять для роботи з цією категорією населення. Навіть в універсальних методах буде своя специфіка, яка враховує вікові особливості цієї категорії. Не дарма в освітній програмі підготовки соціальних працівників існує навчальна дисципліна «Соціальна робота з різними віковими групами».

Соціальні послуги людям похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, надаються вдома або у спеціалізованих установах. Урядом України періодично уточняється перелік базових соціальних послуг, гарантованих державою. Ці послуги представлені у Класифікаторі соціальних

послуг, затвердженому наказом Міністерства соціальної політики України (остання дата оновлення 29.08.2024 р.) [51].

Регіональні органи соціального захисту, соціальні служби керуються державним переліком базових соціальних послуг, адаптуючи його під потреби населення певних регіонів та у відповідності до складної життєвої ситуації, в наслідок якої порушується звична життєдіяльність людини похилого віку. Це може бути втрата одного з подружжя літньої сім'ї, відсутність дітей або коли діти знаходяться дуже далеко (за кордоном, в іншому місті тощо), проблеми зі здоров'ям, обмеження рухливості, повна чи часткова неможливість самообслуговування і подібне. В цих випадках проведення соціальної роботи з літніми людьми можливо і в стаціонарних або напівстаціонарних закладах – будинках для літніх людей, геріатричних пансіонатах. У таких закладах створюється психологічно комфортна обстановка для зустрічей соціальних працівників зі своїми підопічними, що дає змогу покращити їхній психологічний стан. За необхідності їм надається медична та санітарно-гігієнічна допомога.

Слід зауважити, що якщо людина похилого віку втрачає здатність до самообслуговування, це не обов'язково є приводом для її переміщення в стаціонар за умови, що вдома є особи, що можуть доглянути: хтось з близьких, сусіди, друзі. Нестаціонарні та напівстаціонарні форми обслуговування застосовуються до тих, хто повністю або частково зберіг навички самообслуговування. Такі форми соціального обслуговування дозволяють людям похилого віку отримувати допомогу, залишаючись у звичній і комфортній для них обстановці, тим самим покращуючи їх самопочуття і психологічний стан.

Соціальна робота з людьми похилого віку реалізується у вигляді соціальних послуг і може надаватися екстрено (кризово) у разі існування загрози життю чи здоров'ю особи та під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях [64] або проводитися на постійній чи тимчасовій основі, залежно від потреб конкретної літньої людини.

Соціальні послуги можуть бути безоплатними або припускати повну чи часткову оплату. Хоча, насправді, уявлення про безоплатність соціальних послуг хибне. За їх надання завжди хтось платить. У більшості випадків це бере на себе держава та органи місцевого самоврядування. У випадку, коли сукупний середньомісячний дохід отримувача соціальних послуг більший, ніж два прожиткових мінімуми, але менший ніж чотири, то такі послуги надаються за рахунок отримувача або третіх осіб (родичів, членів сім'ї) із встановленням диференційованої плати за соціальні послуги. Також плата за соціальні послуги для таких осіб може встановлюватись, якщо послуги надаються понад обсяги, визначені державними стандартами [48].

Вважаємо за потрібне розглянути в узагальненому вигляді перелік типових складних життєвих обставин, в яких частіше за все опиняються люди похилого віку, і які визначають особливості соціальної роботи з ними: 1) психологічне усвідомлення й прийняття необхідності сторонньої допомоги; 2) медичні показники у зв'язку з прогресуючими віковими захворюваннями, як наприклад: травми, що призводять до інвалідизації, інсульти, проблеми психіки на кшталт хвороби Альцгеймера чи деменції та подібне; 3) наявність встановленої у ранньому віці інвалідності, у тому числі по зору, слуху, розумовому розвитку; 4) діагностована алкозалежність; 5) пережиті серйозні психічні травми (смерть дитини, чоловіка / дружини, насильство чи жорстоке поводження тощо); 6) самотність і хвороби, викликані ізольованістю в межах певних територій (наприклад, віддалені села); 7) усвідомлення гендерних особливостей старіння і пов'язані з цим страхи, розчарування у житті, як наслідок – стреси, депресії; 8) необхідність догляду за іншою літньою хворою людиною; 9) конфлікт поколінь, непорозуміння з дітьми, що призводить до внутрішньо сімейних проблем [50].

До цих типових СЖО останнім часом додались ті, що пов'язані з війною, зокрема: втрата житла (повна чи часткова) в наслідок бойових дій, втрата майна, перебування на особливо небезпечних територіях, набуття статусу внутрішньо переміщеної особи та перебування у прихистках, повернення з тимчасово

окупованої території, малозабезпеченість, існування за межею бідності тощо [39].

Керуючись цим переліком, доцільно коротко охарактеризувати основні технології соціальної роботи з людьми похилого віку, які перебувають у складних життєвих обставинах. Щоб визначити, на яку соціальну допомогу може розраховувати літня людина і які соціальні послуги будуть найбільш ефективними у її конкретній ситуації, ми вважаємо, перш за все слід застосувати соціальну діагностику. Соціальна діагностика – це технологія отримання необхідної інформації про людину для розробки подальшої програми соціальної роботи з нею [63].

На стадії соціальної діагностики діяльність соціального працівника передбачає безпосередній контакт з людиною похилого віку, яка перебуває у складних життєвих обставинах, і проявляє цілий спектр соматичних та психологічних проблем, які потребують вирішення.

Після отримання результатів соціальної діагностики можна безпосередньо обирати ту чи іншу форму надання конкретної допомоги. Це можуть бути:

1) Соціальна терапія як спосіб усунення негативних чинників, які можуть вплинути на психологічне здоров’я людини. Соціальна терапія представляє собою комплекс заходів та дій фахівця і самого суб’єкта допомоги (клієнта), котрий говорить про неї і тим самим визнає наявність важкої життєвої ситуації та обмеженість або повну ситуативну відсутність ресурсів для її вирішення. У цьому випадку соціальна терапія виступає як інструмент невідкладного втручання щодо систематичних, цілеспрямованих заходів з надання допомоги особі в питаннях врегулювання її імпульсів, почуттів, думок і ставлень до СЖО. Задачі соціальної терапії: корегування поведінки, попередження дисфункцій, забезпечення нормального розвитку особистості клієнта [31];

2) Соціальне консультування – один із напрямків професійної діяльності, в ході якого фахівець із соціальної роботи допомагає клієнту зрозуміти суть його важкої життєвої ситуації та пропонує різні варіанти її вирішення, визначає

алгоритми дій для досягнення потрібного результату. Людям похилого віку досить складно самостійно орієнтуватися в існуючому інформаційному просторі, що призводить до виникнення інформаційної нерівності, яка викликає відчуття самотності і невпевненості. Існуюча проблема, обумовлена наявністю труднощів орієнтації та доступу до джерел інформації з найбільш значущих проблем життєдіяльності людей похилого віку (наприклад, як отримати субсидію, де розташований ЦНАП, як перерахувати пенсію, хто має право на отримання грошової допомоги, до кого звернутися з питань комунальних послуг, де можна отримати гуманітарну допомогу і багато інших питань особистого характеру). Все це вимагає вдосконалення форм соціальної роботи з літніми людьми шляхом впровадження у діяльність відповідних соціальних установ та організацій технології консультування, спрямованої на забезпечення достатнього обсягу необхідної інформації людям похилого віку, і створює умови для їхньої інтеграції в суспільство в умовах постійної зміни законодавства [15].

3) Соціальне обслуговування – це соціальна технологія, що дозволяє надати необхідну підтримку людям похилого віку, за умов перебування їх у складних життєвих обставинах, що порушують звичні умови їх життєдіяльності. Соціальне обслуговування представляє собою діяльність соціальних служб або недержавних установ з підтримки, надання різних послуг (побутових, психолого-педагогічних, правових тощо), матеріальної допомоги, проведенню реабілітації та соціальної адаптації людей похилого віку, що перебувають у СЖО, до нових умов [20].

4) Соціальний патронаж – нестаціонарні форми соціального обслуговування літніх людей. Вище ми розкрили зміст технології соціального обслуговування. Соціальний патронаж крім названих форм передбачає надання медичних (медсестринських) послуг. Адже людей похилого віку все частіше турбують хронічні захворювання, тому крім допомоги по дому таким людям потрібна регулярна медична допомога. Літня людина, якій необхідна подібного роду допомога, звертається до органів соціального захисту з відповідною заявою, в якій просить призначити для неї піклувальника. До цієї заяви

обов’язково додається довідка з медичного закладу, в якій зазначено, що людина дійсно потребує догляду [33].

5) Соціальна опіка – один із найсерйозніших напрямків роботи з людьми похилого віку. Вона включає захист прав літньої людини, якщо самостійно вона цього зробити не може. Питання оформлення опіки може виникнути у разі необхідності здійснення догляду за особою, яка сама не може себе обслуговувати. Однак, необхідно відрізняти такі поняття як опікунство над людиною похилого віку і постійний догляд за літнім. Так, опікунство згідно з Цивільним кодексом України встановлюється над особою, яка є недієздатною, і це може бути у тому числі і літня людина. Опікунство встановлюється рішенням суду, а опікун судом призначається лише у разі рекомендації такої особи органом опіки та піклування. Тобто опікунство встановлюється у судовому порядку з метою захисту прав та інтересів осіб, які з різних причин не можуть самостійно вирішувати питання своєї життєдіяльності та управління майном. Опікуни зобов’язані забезпечувати відповідну опіку, піклування та догляд за підопічні, а також представляти їх інтереси в судах та перед іншими органами. Вони також повинні виконувати обов’язки, пов’язані з управлінням майном та фінансовими питаннями підопічних. А постійний догляд за літнім – це той самий вид послуги як і соціальне обслуговування. Він не передбачає правовідносин, закріплених судом [35].

Наведені вище технології соціальної роботи з надання різноманітних соціальних послуг відомі вже давно і активно застосовуються в практиці державних і недержавних закладів соціальної допомоги і підтримки. Разом з ними в останнє десятиліття починає розвиватися послуга соціального супроводу осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах. Вона з’явилася в наслідок реалізації Плану заходів на 2013-2016 роки щодо реалізації Стратегії реформування системи надання соціальних послуг, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 березня 2013 року. На виконання зазначеного Плану Міністерство соціальної політики України видало наказ «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей

(осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах». В документі визначені зміст, обсяг, умови та порядок надання соціальної послуги соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. Послуга соціального супроводу надається з метою подолання чи мінімізація негативних наслідків складних життєвих обставин, у яких перебуває сім'я або окрема особа [50].

Детальніше про соціальний супровід людей похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, про особливості цієї послуги, про види і форми соціального супроводу ми будемо говорити у наступному підрозділі. А зараз узагальнимо результати роботи даного підрозділу.

Таким чином, ми проаналізували різні способи надання соціальної допомоги і підтримки людям похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, і побачили, що допомога, яка обговорювалася тут, виходить далеко за рамки простих грошових виплат. Соціальна робота з людьми похилого віку спрямована на те, щоб допомогти їм вести достойне життя.

Діяльність соціальних служб та інших недержавних організацій, що надають соціальні послуги, з людьми похилого віку не обмежується допомогою в оформленні грошових виплат. Їм надається допомога у приготуванні їжі, прибиранні приміщень, пранні білизни, тобто забезпеченні нормального побуту. За необхідності організовується медичний огляд, запис до сімейного лікаря або вузькопрофільних фахівців. Закріплені за літніми людьми патронажні сестри відвідують людей похилого віку, щоб зробити укол або перев'язку, поміряти тиск чи інші медичні процедури.

В сучасних умовах інформаційного простору, коли з одного боку, існує безліч інформації, а з іншого – вона як правило перебуває в електронному вигляді, до якої у літніх людей немає доступу, надаються різноманітні консультативні послуги.

Співробітники соціальних служб працюють із людьми похилого віку у будинках-інтернатах та геріатричних пансіонатах, в яких опинилися літні люди,

що не мають сім'ї або сім'я знаходиться далеко і не має змоги забрати літнього родича, або неспроможна піклуватися про нього.

Як бачимо, сутність соціальних послуг, надання яких гарантується державою, дуже різноманітна. Це свідчить про те, що самі потреби досліджуваної категорії людей мають різноманітний характер, що зумовлює необхідність розвитку широкого спектру соціальних послуг, здатного їх задовольнити.

Також слід звернути увагу, що специфіка і проблематика соціальної роботи з людьми похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, зумовлена ще й тим, що подібна діяльність передбачає певний склад особистості, яка надає допомогу таким людям. Окрім професіоналізму це мають бути емпатійні особистості, доброзичливі до людей похилого віку, мають терпіння і розвинені комунікативні навички.

Ми вважаємо, що становлення ефективних способів соціальної роботи з надання соціальних послуг літнім людям, що перебувають у СЖО, має особливе значення, зокрема у зв'язку з тим, що таких людей стає все більше. Це пов'язане не лише з проблемою старіння населення, а й з воєнними подіями, які значно збільшили спектр складних життєвих обставин.

2.3. Види і форми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах

Однією із стратегічних цілей соціальної політики на найближчу перспективу є досягнення відчутного поліпшення матеріального становища та умов життя людей похилого віку, надання їм можливості якнайдовше жити повноцінним життям на користь суспільства. Для цього в арсеналі соціальної роботи накопичено достатньо форм і засобів.

В попередньому підрозділі ми вже відмічали, що однією з форм соціальної підтримки людей похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, виступає послуга соціального супроводу. Дана послуга була

запроваджена ще в 2016 році на основі затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах.

Державним стандартом соціального супроводу визначений зміст соціальної послуги соціального супроводу для осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах. Він передбачає комплекс заходів, який складається з оцінки потреб, визначення шляхів вирішення основних проблем, проведення регулярних зустрічей чи відвідування отримувача послуги з метою моніторингу виконання поставлених завдань, сприяння у отриманні інших послуг, допомоги в усвідомленні значення дій та/або розвитку вміння керувати ними, навчання та розвитку навичок, спрямованих на подолання чи мінімізацію складних життєвих обставин [50].

Суб'єктами виявлення та надання послуги соціального супроводу осіб, які опинилися у СЖО, є різноманітні установи (як наприклад, органи соціального захисту населення), заклади (територіальні центри соціального обслуговування, центри соціальних служб, центри надання соціальних послуг – ЦНАП тощо), інші організації (благодійні фонди, гуманітарні громадські об'єднання, релігійні організації), уповноважені особи виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, які діють на рівні територій міст, районів, об'єднаних територіальних громад.

Останніми роками навіть запроваджені нові професії, пов'язані із наданням послуги соціального супроводу. Серед них такі як помічник ветерана – це фахівець із супроводу ветеранів, який здійснює підтримку переходу від військової служби до цивільного життя ветеранів; асистент родини – фахівець, який допомагає родинам, які перебувають у складних життєвих обставинах, в тому числі сім'ям, які складаються із літніх людей, або одиноким людям похилого віку; персональний асистент – фахівець з супроводу для забезпечення самостійності та інтеграції у суспільство, сприяння реалізації прав у сфері соціального захисту, надання матеріальної допомоги, сприяння зайнятості, забезпечення медичних послуг, освіти дорослих тощо.

Для ефективної реалізації послуги соціального супроводу створена відповідна нормативно-правова база, на основі якої здійснюється соціальний супровід: 1. Закон України «Про соціальні послуги» (Розділ ІІІ «Класифікація, типи соціальних послуг та порядок їх надання», Ст. 16, п. 2.2 «комплексні соціальні послуги, що передбачають узгоджені дії фахівців з надання постійної або систематичної комплексної допомоги (догляд, виховання, спільне проживання, соціальний супровід, кризове втручання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція тощо)» [54]; 2. Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження класифікатора соціальних послуг» (Код 010.0 Соціальний супровід: 010.1 – соціальний супровід сімей / осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, 010.2 – соціальний супровід сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування; Код 011.0 – соціальний супровід при працевлаштуванні та на робочому місці) [51]; 3. Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах» (Додаток 1. Основні дії та заходи, що становлять зміст соціальної послуги соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах) [50] та інші нормативно документи, такі як Методичні рекомендації щодо організації соціального замовлення соціальних послуг, Методичні рекомендації розрахунку вартості соціальних послуг, Роз’яснення Міністерства соціальної політики України для керівників органів місцевого самоврядування щодо розвитку та забезпечення надання соціальних послуг у територіальній громаді тощо.

Необхідність соціального супроводу людей похилого віку зумовлена тими соціальними змінами, які відбувають в українському суспільстві, і які безпосередньо впливають на стан і соціальне самопочуття літніх людей, яким особливо складно адаптуватися в мінливих економічних, технологічних, соціокультурних, а тепер ще воєнних умовах. Люди похилого віку, які

опинилися в цих складних життєвих обставинах, все гостріше відчувають свою необлаштованість, самотність, залежність.

Економічна криза воєнного часу, згортання економіки супроводжується посиленням ейджизму – дискримінації за віком. Особи, які вже перебувають у пенсійному віці, частіше за все підлягають скороченню з посад, звільненню з роботи, що в свою чергу призводить до соціальної ізоляції літніх людей, розриву соціальних зв'язків між старшим і молодим поколіннями, нерівністю доступу до інформації та інших ресурсів, в тому числі матеріальних.

У літньому віці обмежений набір соціальних ролей і форм активності, доступних людям похилого віку, звужені рамки їх образу життя. Вибір соціально санкціонованих можливостей в сфері життєзабезпечення, комунікації, рекреації теж має обмежений діапазон. Особи похилого віку не завжди знаходять реальні стимули до подолання свого стану і активізації соціальної участі. До цього слід додати, що об'єктивні дані про стан здоров'я літніх людей не дає достатньо підстав для оптимістичних прогнозів стосовно їх можливостей власними силами підтримувати свою самостійність.

Все це істотно впливає на посилення соціальних, психологічних та економічних проблем людей похилого віку, які після виходу на пенсію перестають розглядатися суспільством як «людський капітал». Вони начебто «знецінюються», в тому числі і у власних очах.

На цьому тлі стає очевидною необхідність оптимізувати умови життєдіяльності людей похилого віку, щоб вони могли ефективно використовувати накопичений життєвий досвід і розвивати свої можливості, характерні літнім людям, для адаптації до нових життєвих реалій і подолання різних соціальних негараздів, що в свою чергу благотворно вплине на стабілізацію відносин у суспільстві.

Окремо варто торкнутися складних життєвих обставин, пов'язаних з війною. Це окрема історія літніх людей, що змушені були залишити свої домівки, майно і переміститися на більш безпечні території – стати вимушеними переселенцями. Стресовий стан, який переживають люди

похилого віку, покидаючи своє житло, призводить до загостренням хвороб, часто до інвалідизації, розриву емоційних зв'язків зі звичним оточенням, сусідами, друзями. Такі люди потребують соціальної допомоги з боку фахівців у подоланні життєвих труднощів матеріального і соціально-психологічного характеру, створення умов для мінімізації негативних наслідків, часткового чи повного вирішення складної життєвої обставини, у якій опинилася людина похилого віку.

Перейдемо безпосередньо до розгляду видів і форм соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Аналіз нормативно-правової бази, наукової літератури, інформаційних повідомлень з практики організації соціального супроводу (сайти соціальних служб, центрів соціального обслуговування населення, органів державної влади і місцевого самоврядування, благодійних організацій тощо), засобів масової інформації дозволив нам виокремити та класифікувати види і форми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Під час виконання завдання з уточнення сутності ключових понять було встановлено, що соціальний супровід можна розглядати в двох аспектах, як особливий вид діяльності соціальних служб і, одночасно, як особливий тип взаємодії суб'єкта соціальної роботи, надавача соціальних послуг, з клієнтом соціальної роботи. Більш того, ми не обмежуємося уявленням про соціальний супровід лише через діяльнісний аспект, а вважаємо, що його важлива сутність якраз і полягає у специфічній системі взаємодії, яка встановлюється між фахівцем соціальної служби, що надає послугу соціального супроводу і отримувачем цієї послуги.

Розкриваючи основні задачі, що вирішуються в процесі соціального супроводу, ми, з одного боку, робимо наголос на типових для системи надання соціальних послуг задачах, таких як соціальна адаптація, соціальна реабілітація, підвищення соціального статусу клієнта, сприяння відновленню його здоров'я,

а з іншої – на специфічних задачах, які передбачають оптимізацію взаємодії між клієнтом (в нашому випадку людиною похилого віку, що перебуває у складних життєвих обставинах) і суспільством. Тобто соціальний супровід має допомогти літній людині у нормалізації відношень і утвердженні себе у суспільстві вже у новому статусі людини похилого віку, пенсіонера. Крім того, одна з задач соціального супроводу орієнтована на підвищення особистісного потенціалу літньої людини, щоб вона мала змогу самотужки вирішувати складні задачі, які можуть поставати перед нею, тим самим не потрапляти у ситуацію СЖО.

Означені задачі можна вирішувати за допомогою різноманітних форм і видів соціального супроводу. При чому їх слід поділити на форми соціального супроводу, які здійснюються на інституціональному рівні, тобто на рівні соціальних установ і закладів, як наприклад, територіальних центрів соціального обслуговування та подібних. А також на види соціального супроводу на індивідуальному рівні, що безпосередньо реалізуються конкретним фахівцем, що здійснює соціальний супровід.

На інституціональному рівні соціальний супровід забезпечується у формі: а) сприяння розвитку системи транспортних засобів людям похилого віку з обмеженими можливостями мобільності; б) створення «університетів третього віку» для літніх людей; в) формування мультидисциплінарних команд у складі яких перебувають медики, психологи, соціальні педагоги (андрогоги), соціальні працівники, юристи тощо в умовах стаціонарного, тимчасового та денного перебування, які надають послугу соціального супроводу, направлену на підтримання життєдіяльності людей похилого віку та їх соціальної активності [61, с. 189].

Детально говорити про створення системи транспортних засобів для перевезення людей похилого віку з обмеженими можливостями мобільності, ми вважаємо немає потреби, адже дана послуга говорить сама за себе. А от розкрити більш розлого про створення «університетів третього віку» варто. Термін «університет» в даному випадку використовується не в звичному сенсі закладу вищої освіти, а у вигляді проєкту, метою якого є реалізація одного з

принципів сучасної освіти «Навчання протягом усього життя». Його мета – щоб люди у віці 60+ мали доступ до освіти у відповідності до їх запитів та саморозвитку. В університеті третього віку немає регламентованих, обов'язкових освітніх програм. Навчання здійснюється на основі запитів слухачів та тих викликів, які породжує сучасний світ. Їх будуть безкоштовно навчати фінансовій грамотності, психології, підприємництву, користуванню ґаджетами, цифровими застосунками тощо. Даний проєкт вже діє у Києві, Одесі, Львові, Дніпрі. Планується масштабувати й на інші великі міста з урахуванням умов безпеки.

Послуга соціального супроводу на індивідуальному рівні реалізується безпосередньо від фахівця до клієнта. Суть процесу соціального супроводу полягає в тому, що підготовлений фахівець із супроводу допомагає людині похилого віку, яка перебуває у складних життєвих обставинах, визначити його пріоритетні проблеми, інформує про доступні послуги та надає безпосереднє, фактичне сприяння в отриманні доступу до цих послуг.

Перелік послуг чітко визначений у Державному стандарті соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах та безпосередньо у Класифікаторі соціальних послуг. До основних послуг належать: консультування; регулярні зустрічі чи відвідування отримувача соціальної послуги з метою моніторингу виконання завдань, спрямованих на розв'язання складної життєвої ситуації отримувача соціальної послуги; допомога в усвідомленні значення дій та/або розвиток вміння керувати ними; навчання та розвиток соціальних навичок; управління домогосподарством; психологічна підтримка; допомога у створенні та підтримці позитивного соціально-психологічного клімату в сім'ї; адаптація літньої людини до нових умов; захист майнових, житлових та інших прав; сприяння працевлаштуванню через допомогу у пошуку роботи; організації взаємодії та комунікації з іншими суб'єктами соціального супроводу відповідної категорії; навчання та розвиток тощо [50; 51].

Роль фахівця з соціального супроводу полягає в основному в координуванні роботи свого клієнта з різними службами допомоги, участь яких передбачена сервісним планом. Так, наприклад, якщо у людини похилого віку відмічається погіршення стану здоров'я, загострення хронічних хвороб і подібне, фахівець із супроводу організує запис до сімейного лікаря або до вузькопрофільних фахівців, організує транспортне забезпечення для маломобільних людей під час відвідування медичного закладу. При наявності депресії, ситуативної дезадаптації – організує зустріч з психологом, психотерапевтом. При необхідності вирішити майнові питання, скласти заповіт – з юристом (нотаріусом).

Нескладні послуги фахівець із супроводу може надати самотужки, наприклад, проконсультувати з загальнодоступних питань: як оформити субсидію, отримати грошову допомогу (при наявності відповідних показників), гуманітарну допомогу, навчити користуватися інтернетом, банківським застосунком, передати показники за комунальні послуги, познайомити з цікавими людьми, підказати, як провести дозвілля без матеріальних витрат на майданчиках громадського простору, скласти мапу найближчих до місця проживання літньої людини необхідних сервісних установ (відділення пенсійного фонду, ЦНАП, відділення банку, територіального центру соціального обслуговування, аптеки, медичного закладу, супермаркету, спортивного майданчику, парку відпочинку тощо).

Якщо фахівець із супроводу має спеціальну освіту (соціальний педагог, соціальний працівник, психолог), то він може надавати більш складні послуги. Наприклад, скласти індивідуальну програму адаптації до нових умов життєдіяльності, скласти резюме, розробити програму працевлаштування (за такої потреби клієнта), надати психокорекційну допомогу та психологічну підтримку.

Під час війни, коли серед вимушених переселенців опинилася велика кількість людей похилого віку, для яких необхідність покинути місце, де вони прожили усе життя, де могили їхніх батьків, друзів, сусідів, – це не просто

складні життєві обставини, а справжня життєва трагедія. Як трагедію літні люди переживають руйнацію своїх домівок в наслідок бомбардувань, повну або часткову втрату майна, яке наживалося десятиліттями. Залишившись без необхідних речей, з маленькою пенсією, у важкому психологічному стані, часто обтяжені низкою фізичних захворювань, інвалідністю, ці люди потребують особливої уваги і допомоги.

Соціальний супровід людей похилого віку, чиї складні життєві обставини пов'язані з війною, має низку особливостей. Крім традиційних видів соціального супроводу вони потребують низки додаткових послуг. Найперше – поселення і налагодження побуту. Евакуйованих переміщених осіб зустрічають працівники гуманітарних хабів, де літні люди отримують первинну допомогу і підтримку. Тут же вирішується питання щодо їх розселенням. А вже будучи розташованими у територіальних громадах, люди похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах, потрапляють під пильну увагу територіальних центрів соціального обслуговування, місцевих органів влади і самоврядування, установ соціального забезпечення, соціальних служб, де, в тому числі, отримують послугу соціального супроводу.

Соціальний супровід цієї категорії літніх людей включає різні додаткові види послуг. Так, наприклад до соціального супроводу, належать випадки, коли людина похилого віку не може самостійно вирішити питання, пов'язані з відновленням документів, отриманням гарантованих державою виплат, а також неможливістю доступу до інших соціальних послуг. Фахівець із супроводу домовляється про надання транспорту (для маломобільних) або супроводжує фізично до відповідних органів (ЦНАП, паспортний стіл), чи навпаки супроводжує представників органів влади до літньої людини. Були випадки, коли фахівці з супроводу допомагали отримати закордонні паспорти людям похилого віку, що дало змогу їм виїхати до європейських країн для отримання прихистку та лікування у центрах тимчасового розміщення людей з інвалідністю та похилого віку.

Фахівці з супроводу допомагають людям похилого віку, що повністю втратили житло в ході воєнних дій, зареєструватися у відповідних програмах для отримання компенсації за втрачене майно або отримати житловий сертифікат. Також знаходять різноманітні гуманітарні програми, які допомагають літнім людям, які опинилися у складних життєвих обставинах, у вирішенні їхніх проблем. Прикладом може слугувати гуманітарна програма побудови житла для ВПО, яку реалізує американський бізнесмен і меценат Делл Лой Хансен «Містечко Хансена» на Київщині. З осені 2023 р. в ньому вже розселено 105 родин. Це 160 осіб віком від 65 до 100 років з Донеччини, Херсонщини, Луганщини, Запоріжжя, Сумщини, Харківщини [4]. Крім того, фахівці з супроводу встановлюють тісні контакти з різноманітними волонтерськими організаціями для забезпечення людей похилого віку, які опинилися у СЖО, для забезпечення їх гуманітарною допомогою у вигляді продуктів харчування, засобів гігієни, речей побутового вжитку (посуд, постільна білизна), предметів одягу тощо.

Проаналізувавши форми і види послуги соціального супроводу, ми зупинимося на процедурі її надання. Найперший крок – це зустріч літньої людини, яка перебуває у складних життєвих обставинах, з фахівцем із супроводу. Тут важливо, щоб був встановлений правильний професійний та емоційний контакт. Емоційний вказує на те, що фахівець з розумінням ставиться до літньої людини як особистості, до її проблем, а професійний вказує на те, що фахівець здатен допомогти у вирішенні проблеми.

Наступний крок – оцінка індивідуальних потреб літньої людини та її проблем. Необхідно виявити, що складає сутність складних життєвих обставин: це матеріальні, майнові, фізичні і психічні (стан здоров’я) чи психологічні (ментальні) проблеми, пов’язані з переживанням свого віку, втрати статусу, самотності тощо. Правильне розуміння потреб клієнта дозволить розробити ефективний план подолання складної життєвої обставини, яку переживає літня людина. При цьому, як вказує Т. Костєва, важливо виробити єдиний підхід до оцінки потреб клієнта як з боку фахівця із супроводу, так і з боку самого

отримувача послуги, єдині переконання щодо факторів, які гарантують його безпеку і створюють умови і для подолання СЖО, і для розвитку особистості клієнта [32].

Далі розробляється індивідуальна програма соціального супроводу, яка є ефективним інструментом для вирішення СЖО. Вона може бути розрахована як на нетривалий час, так і на більш тривалий, в залежності від глибини проблеми.

Наступний крок полягає в організації регулярних зустрічей фахівця із супроводу з отримувачем соціальної послуги з метою моніторингу виконання завдань, спрямованих на розв'язання СЖО літньої людини, яка переживає ці обставини.

Завершальним етапом роботи фахівця із супроводу є оцінка якості послуги соціального супроводу. Найкращим критерієм такої оцінки виступає той факт, якою мірою людині похилого віку вдалося подолати складні життєві обставини або, принаймні, мінімізувати їх; наскільки літня людина оволоділа ефективними способами їх подолання або запобігання в майбутньому, покращила свою здатність забезпечувати необхідні умови для задоволення своїх потреб, поліпшила свій фізичний і психічний стан, навчилася вибудовувати взаємовідносини з оточуючим середовищем, налагодила соціальні контакти тощо.

Таким чином, соціальний супровід дає можливість людині похилого віку, яка перебуває у складних життєвих обставинах, навчитися новим типам поведінки та сприяє особистісному розвитку. В ході послуги соціального супроводу фахівець не вирішує сам проблеми літньої людини, а лише створює умови, що допомагають особі їх вирішувати, в тому числі стимулюють літню людину на зміну своєї ситуації. Це сприяє активізації функцій життєдіяльності, природних здібностей літніх людей, сприяє подовженню тривалості життя та її якості.

РОЗДІЛ 3
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

3.1. Аналіз результатів прикладного дослідження стану надання соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах

Третій розділ даної кваліфікаційної роботи присвячений аналізу результатів прикладного дослідження, яке складалося з двох блоків: перший блок – вторинний аналіз результатів досліджень, проведений українськими дослідниками за останні п’ять років щодо розвитку надання послуги соціального супроводу. В цьому блоці ми аналізували матеріали, які знаходяться у відкритому доступі (у монографічних дослідженнях, наукових статтях, матеріалах науково-практичних конференцій, аналітичних записках науково-дослідних інститутів та інших дослідницьких організацій). Другий блок – аналіз результатів власного дослідження методом інтерв’ю.

Спочатку представимо результати першого блоку. Цей аналіз здійснювався за певною схемою, яка наведена у додатку А (Див.: Додаток А).

Скориставшись реєстром Міністерства соціальної політики України, ми з’ясували, що в Україні діє 3358 закладів і організацій, що надають різноманітні соціальні послуги для широкого кола споживачів, в тому числі для людей похилого віку. Серед них більшість – 3040 (що складає близько 90,5%) – це державні та комунальні установи та заклади, на кшталт: територіальні центри надання соціальних послуг, відділення соціального захисту, центри соціальних служб, центри обліку бездомних осіб та центр реінтеграції бездомних тощо; 157 – це різноманітні благодійні фонди і організації (близько 5 відсотків); 85 (що складає приблизно 2,5 %) – надавачі соціальних послуг, що зареєстровані як

приватні підприємці (ФОП); 52 (1,5%) – громадські гуманітарні організації; 12 (0,35%) – релігійні організації; 33 (приблизно 1 відсоток) – приватні підприємства, зареєстровані як товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) [55].

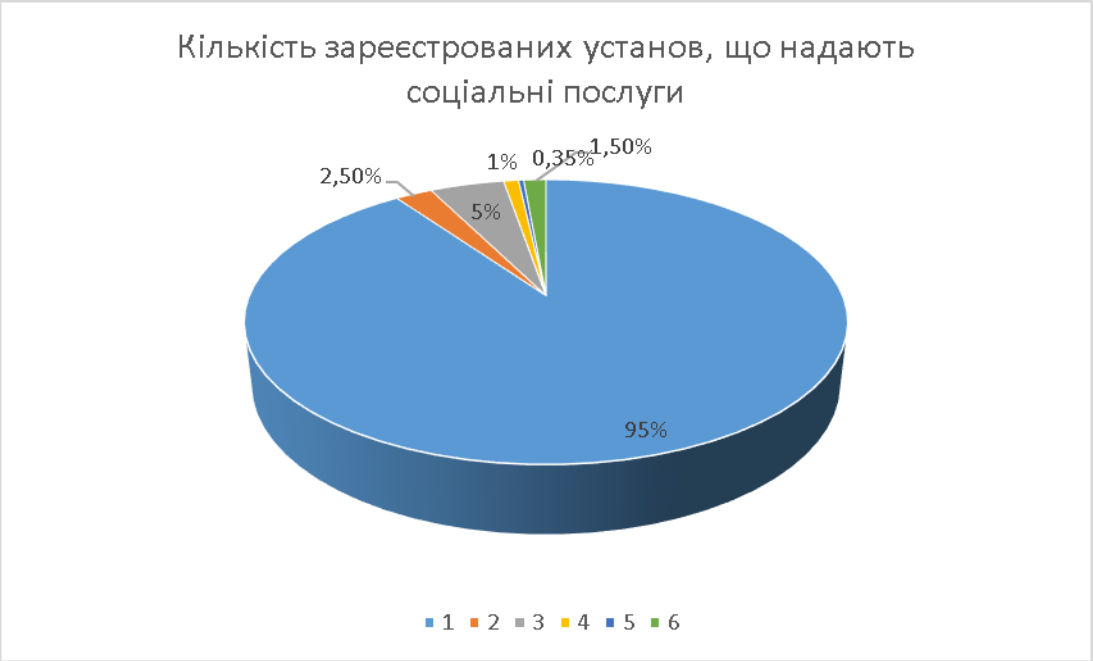

Рис. 3.1. Кількість зареєстрованих установ, що надають соціальні послуги

На наведеному рисунку яскравіше представлена картина розподілу закладів і установ, що надають соціальні послуги в Україні. Як бачимо, найбільша частина надавачів соціальних послуг – це державні та комунальні заклади і установи. Отже, держава до сих пір залишається основним надавачем соціальних послуг в Україні. А це, як ми розуміємо, є великим фінансовим тягарем на бюджет. Тож, як на нашу думку, слід ширше розвивати приватний сектор в даному напрямку. Зробити це за прикладом розгалуженої мережі медичних закладів, втому числі приватних, які надають медичні послуги частково на комерційній основі, частко за рахунок держави, але під конкретного споживача.

Наступний блок полягав у з’ясуванні, наскільки інформація про надавачів соціальних послуг представлена у відкритому інформаційному просторі, щоб

була широка можливість скористатися нею. Виявлено, що більше 60% надавачів соціальних послуг мають свою представленість в інформаційному просторі. Якщо це державні заклади і установи, то вони мають свої офіційні сайти, або сторінку на офіційних сайтах державних органів влади чи органів місцевого самоврядування [65; 70]. Так само можна сказати про благодійні фонди і громадські організації. Більшість з них також має свої офіційні сайти [16], крім того вони ведуть активні сторінки у соціальній мережі Facebook. Приватні підприємства, що надають соціальні послуги, теж представлені у мережі Facebook, але не всі. А от приватні підприємці, що надають соціальні послуги, і релігійні організації слабко представлені в інформаційному просторі. Як правило інформація про них поширюється «із вуст в уста».

В цілому, ми вважаємо, при сучасному рівні розвитку інформаційних технологій та інформаційних можливостей, представленість надавачів соціальних послуг в інформаційному просторі недостатня. А це призводить до того, що людина, яка опиняється у СЖО, не зможе знайти інформацію про заклад, який допоможе їй у скрутній ситуації. Постає цілком слушне питання, чому надавачі соціальних послуг нехтують таким важливим напрямком своєї діяльності? Ми припускаємо, що на даний момент, по-перше, не вистачає фахівців, здатних фахово здійснювати інформаційне забезпечення, по-друге, обмеженість фінансових спроможностей надавачів соціальних послуг.

Якщо проаналізувати категорії отримувачів, то вони в основному розподіляються по таким категоріям клієнтів і в такому порядку:

- сім’ї з дітьми, що опинилися в складних життєвих обставинах;
- ветерани війни та учасники бойових дій;
- сім’ї загиблих захисників;
- люди похилого віку;
- жертви насилля;
- внутрішньо переміщені особи;
- сім’ї, що виховують дитину-інваліда;

– особи груп ризику (наркозалежні, ВІЛ-інфіковані);

– безхатченки та деякі інші категорії.

Наведений перелік свідчить про те, що люди похилого віку в ньому займають не саме пріоритетне місце. Звичайно це зумовлено тим, що на даний момент з'явилося дуже багато ветеранів війни, учасників бойових дій з тяжкими пораненнями, ампутаціями, які потребують соціальної допомоги і підтримки, фізичної і психологічної реабілітації, ресоціалізації, працевлаштування. Тим не менш, ми бачимо, що люди похилого віку теж залишаються в центрі уваги.

Що видів послуг, які надаються закладами та установами, надавачами соціальних послуг, то частіше за все це такі послуги: а) інформування, б) консультування, в) соціальний супровід, г) робота консультативного кризового телефону («телефон довіри»); д) соціальна реабілітація; е) представництво інтересів; ж) соціальна опіка тощо.

Приблизно 40 відсотків запитів на соціальні послуги надходять від сімей (осіб), які опинилися у СЖО. А оскільки у зв'язку з воєнними діями, спричиненими повномасштабною агресією росії проти України, майже кожна третя літня людина опинилася у складних життєвих обставина, останнім часом спостерігається нестача фахівців, здатних надавати відповідні послуги.

За даними аналітичного звіту, представленого групою дослідників у складі В. Ієрусалимова, І. Студеннікової, Д. Андрієнка, Ю. Маркуц Київської школи економіки охоплення соціальними послугами чинників, що зумовлюють складні життєві обставини, виглядає наступним чином (Див.: Таблиця 3.1.)

Аналізуючи надану інформацію, ми змогли прослідкувати, які категорії населення, що опинилися у складних життєвих обставинах, частіше за все потребують і отримують конкретні соціальні послуги. Як показують дані таблиці, люди похилого віку, що опинилися у складних життєвих обставинах, охоплені майже усіма соціальними послугами, які притаманні їхній категорії.

Таким чином, можемо зробити висновок, що для задоволення потреб літніх людей державні і недержавні надавачі соціальних послуг в цілому

дотримуються соціальних гарантій та зобов'язань перед даною категорією населення.

Таблиця 3.1.

Аналіз охоплення соціальними послугами чинників, що зумовлюють складні життєві обставини [21]

Соціальна послуга	Похилий вік	Часткова або повна втрата рухомості	Невиліковні хвороби	Психічні та поведінкові розлади	Інвалідність	Малозабезпеченість / межа бідності	Втрата соціальних зв'язків	Жорстоке поводження, насильство за ознакою	Шкода, завдана пожежею, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом,	Бездомність
Інформування / консультування	+				+	+	+	+		
Консультативний кризовий телефон								+		
Представництво інтересів	+	+								
Нічний притулок										+
Соціальна реабілітація		+		+	+					
Соціальна профілактика	+				+					
Підтримане проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю	+				+					
Соціальний супровід	+				+			+	+	
Екстрене (кризове) втручання								+	+	+
Соціальна адаптація	+				+		+	+	+	+
Догляд вдома	+	+		+	+					
Денний догляд	+	+	+	+	+					
Паліативний догляд			+							
Соціальна реабілітації осіб з інтелектуальними та психічними порушеннями				+						

Крім аналізу реєстрів, аналітичних записок, звітів прикладних досліджень, проведених іншими науковцями і дослідниками, які є у відкритому доступі, ми провели власне дослідження методом інтерв'ю з метою виявлення

деяких особливостей надання послуги соціального супроводу людям похилого віку, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Респондентами даного опитування були фахівці соціальної сфери, які працюють у різних закладах і установах з надання соціальних послуг державного і недержавного сектору м. Запоріжжя (БФ «Карітас Запоріжжя» – 3 особи; Міський територіальний центр соціального обслуговування – 3 особи; громадська гуманітарна організація – 1 особа). Дотримуючись принципу анонімності, ми не будемо називати прізвища респондентів. Щодо імен, то вони не заперечували про використання власних імен. Форма інтерв'ю – напівстандартизоване. Це означає, що бесіда велась у відповідності до розробленого опитувальника, але при необхідності можна було задавати уточнюючі питання. Бланк опитувальника – Додаток Б. Час проведення інтерв'ю: з 15 січня по 30 січня.

Опитані респонденти знаходяться у віці від 31 до 45 років. За статтю: 6 – жінки, 1 – чоловік. Досвід роботи опитаних коливається від 3 до 5 років. Це означає, що крім теперішньої професії фахівця соціальної сфери респонденти мали й інші види роботи. На питання «Як ви прийшли в дану сферу?» були отримані різні відповіді: «друзі запросили» (відповідь Світлани І., представниці громадської організації), «завжди було цікаво працювати з людьми, якось допомагати, відчувати свою причетність. А до цього працювала на заводі з детальками. Завод закрився, але я не жалкую. Моя нова професія мені дуже подобається, хоч інколи дуже важко переживати чужий біль» (Марина К.). «За станом здоров'я не зміг працювати вже на попередньому місці роботи. Була важка фізична праця. Звільнився. А тут хтось із знайомих запропонував. Маю свій автомобіль. Тому мене й запросили до організації. Тепер надаю транспортні послуги в обслуговуванні клієнтів нашої організації. Моя робота мені дуже подобається» (Євгеній Н.). «В мене довгий час хворіла мама. Самій приходилося звертатися за допомогою до соціальних служб. Познайомилася з дуже хорошими людьми, які там працюють. А потім і мене запросили на роботу.

На той час я втратила роботу бухгалтера, попала під скорочення. Все дуже добре, ні про що не шкодую. Нажаль тільки мама вже померла» (Юлія Г.)

Як бачимо, начебто ніхто із опитаних спеціально не обирав професію фахівця з надання послуги соціального супроводу. Разом з тим респонденти висловили зацікавленість до роботи, якою займаються.

На питання «Чи маєте ви спеціальну освіту?» троє опитаних безпосередньо зараз опановують спеціальність «Соціальна робота», двоє мають фах «соціальний педагог», 1 респондент має педагогічну освіту – вчитель, 1 – економічну освіту, і має намір навчатися на психолога. Планує вступати в 2025 році.

Заклади й установи, в яких працюють наші респонденти надають соціальні послуги різним категоріям клієнтів, в тому числі й людям похилого віку, що перебувають у складних життєвих обставинах. Серед цих людей також є вимушені переселенці з особливо небезпечних територій та територій тимчасово окупованих (м.Оріхів, м. Токмак, Мелітопольський р-н).

Опитаним учасникам інтерв'ю приходиться працювати з різними категоріями, але частіше саме з літніми людьми, тому що їх більше знаходиться на обліку. Обирати з ким працювати, як правило, не приходиться. Кількість співробітників не така вже й велика, а людей, які в наш час потребують соціальної допомоги й підтримки – дуже багато. «Та й як можна обирати? Якщо людина потребує допомоги, то допомогу треба надавати. В мене б навіть на думку не спало сказати: з цим працювати не буду» (говорить Юлія Г.).

На питання «Як ви вважаєте, якими особистісними якостями має володіти фахівець з надання послуги соціального супроводу» опитані в основному називали «людяність, здатність до емпатії, співчуття». «Просто бути людиною з усіма притаманними їй якостями. Ми – не особливі, ми такі як усі» (відмічає Євгеній Н.). «Головне, ставитися до наших підопічних як до звичайних людей. Просто їм зараз, у цей момент складно, але вони справляться зі своїми труднощами при правильній підтримці. Бо коли надмірно проявляти жалість,

опікати у всьому – в них не виробиться стійкість, потреба самотужки вирішувати свої проблеми, згасатиме активність і жага долати труднощі та розвиватися» (Наталія С.).

Проаналізувавши відповіді респондентів, ми бачимо наскільки професійно вони вже мислять, хоч дехто з них ще не має фахової освіти.

На питання «З якими труднощами, частіше за все, стикаються люди похилого віку, що власне і створює складні життєві обставини?» респонденти надавали доволі різні відповіді, але всі вони так чи інакше є типовими для літніх людей. В умовах війни труднощі людей похилого віку, в основному пов'язані з поганим самопочуттям, викликаним загострення хронічних хвороб та набуттям нових (серцево-судинні, артрити, артрози, цукровий діабет, проблеми зору і слуху тощо). Значно зросла тривожність, частіше виникають стресові і депресивні стани, емоційна нестабільність. Все це багатократно зростає на тлі погіршення матеріального становища, особливо внутрішньо переміщених осіб. Крім того, люди похилого віку, що опинилися на новому місці, відчувають певну емоційну холодність з боку оточуючих і, навіть, інколи ворожість(як їм здається, відмічають респонденти).

В ході бесіди було поставлене запитання «В чому, на вашу думку, полягає сутність соціального супроводу?». Як відмічають респонденти, поняття «соціального супроводу» увійшло в наш професійний вжиток недавно, хоч насправді це не новий термін (говорить Наталія С.). Головна його ідея – повернути літню людину до активного життя, не дивлячись на усі труднощі, що її супроводжують, навчити діяти самостійно, вирішувати складні життєві обставини, сформувати необхідні навички для цього. Це дуже правильний підхід. Бо якщо тільки постійно опікати, робити за неї елементарні речі, то, по-перше, це сприятиме прискоренню розвитку немічності, а по-друге, не вистачить фахівців, яких треба буде прикріпити до кожної людини похилого віку (так висловили свою думку Світлана І., Марина К., Євгеній Н.).

На питання «Які види допомоги ви надаєте під час надання послуги соціального супроводу?» наші респонденти відповідали, що в основному це

інформування і консультування (куди і до кого звернутися, як зробити, на що мають право, де отримати тощо). Також це може бути дуже конкретна допомога: організувати зустріч зі спеціалістами, які допоможуть у вирішенні проблеми (психологи, юристи, посадові особи органів влади, лікарі тощо); відправляючись на зустріч з клієнтом, можемо закупити продукти або необхідні ліки; вдома можемо допомогти з хатніми справами, при цьому не перетворюючись на «няньку». Іноді можемо просто разом попити чаю, поговорити, вислухати (в узагальненому вигляді ми навели відповіді, які висловлювали майже усі опитані).

На питання «Як ви вважаєте, чи потрібна фахівцю з надання соціального супроводу фахова освіта?» ми отримали таку відповідь – бажано, але не обов'язково. Бажано це у тому випадку, коли фахівець із супроводу сам може виступати у ролі спеціаліста по наданню допомоги, наприклад, у розробці програми соціальної адаптації, проведенню психологічної консультації і тому подібне. В інших випадках достатньо тих семінарів і тренінгів, які проводять керівники організації.

Останнє питання нашого інтерв'ю було присвячено запитанню «Що вас уберігає від професійного вигорання? Адже це емоційно дуже напружена робота?». Ми отримали такі відповіді: «Я намагаюся дистанціюватися: це моя робота, а це моє приватне життя» (Євгеній Н.). «Мені дуже допомагає моя сім'я: чоловік, двоє дітей. Вдома вони мене відволікають. Молодший просить з уроками допомогти, старша донька про свої душевні справи розказує, а чоловік приготує вечерю. Це дуже допомагає. Крім того, на роботі нам організовують періодичні релаксаційні «вилазки». Там і відпочинок, і тренінги. Це круто!» (Марина К.). «Ну, буває, переживаю, нервуюся. І того жалко, і того. А потім беру себе в руки. Кажу «стоп!» Якщо я впаду в депресію, кому від цього буде легше? Тобто, такий собі аутотренінг, самоорганізація» (Юлія Г.). «Та по різному буває. Але в основному виручає те, що в нас дуже класний колектив: підтримка, взаємовиручка і взаємодопомога!» (Світлана І.).

Таким чином, ми зробили такий підсумок з цих інтерв'ю: опитані фахівці із соціального супроводу висловили думку про доцільність даної послуги для людей похилого віку, які опинилися у складних життєвих обставинах. Отримані нами результати переконливо свідчать про розуміння соціальними фахівцями актуальності соціального супроводу людей похилого віку.

3.2. Розробка рекомендацій щодо вдосконалення форм і способів соціального супроводу людей похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах

Умови воєнного стану значно ускладнюють проведення соціальної роботи з людьми похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. По-перше, літні люди, це й без того доволі вразлива категорія населення; по-друге, їхня вразливість багаторазово підсилилася фізичними, психологічними (ментальними) травмами і матеріальними збитками, які переживають люди похилого віку під час війни. Тож до традиційних методів соціальної роботи, які, з одного боку, показали свою ефективність, а з іншого – вже потребують серйозного вдосконалення, слід впроваджувати нові, зокрема послугу соціального супроводу.

Соціальний супровід – це якісно нова послуга, яка дозволить людям похилого віку, що опинилися в складних життєвих обставинах, активізувати свій життєвий потенціал, відновити, а можливо й сформувати нові навички, необхідні для вирішення різноманітних життєвих проблем, відкрити доступ до освіти, участі у трудовій, соціокультурній, спортивній, громадській і дозвіллєвій діяльності.

Але для того, щоб дана послуга була якісною, необхідно впровадити низку рекомендацій.

На інституціональному рівні:

1. Проведене дослідження показало, що й дотепер переважна більшість надавачів соціальних послуг – це державні установи і заклади, що в умовах війні

і подальшої відбудови країни (на що підуть величезні фінансові ресурси), не може залишатися в такому стані. У держави просто не вистачить коштів фінансувати в необхідному обсязі усі потреби соціальної сфери. В наслідок чого або будуть скорочуватися соціальні послуги, або знижуватися їх якість. Тож необхідно розширювати мережу ліцензованих недержавних (приватних) надавачів соціальних послуг на комерційній основі. Для зниження вартості комерційних соціальних послуг встановити розмір державних субвенцій на підтримку роботи приватних надавачів соціальних послуг, але зробити їх виключно адресними (гроші ходять за клієнтом – як це працює в системі охорони здоров'я). Знизити вартість комерційних соціальних послуг також допоможе співпраця надавачів соціальних послуг з закордонними і національними неурядовими організаціями, міжнародними гуманітарними програмами від ООН, Червоного Хреста, з відповідальним бізнесом, меценатами тощо. Така співпраця дозволяє максимально ефективно використовувати наявні ресурси та надавати всебічну соціальну допомогу і підтримку людям похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах.

2. Зробити систему надання соціальних послуг відкритою і прозорою. З цією метою активізувати інформаційну діяльність надавачів соціальних послуг. Необхідно щоб усі надавачі соціальних послуг мали свої офіційний сайти або сторінки в соціальних мережах, які містять усю необхідну для споживача.

3. У зв'язку з суттєвим збільшенням людей похилого віку, які опинилися у СЖО (що пов'язано з демографічною ситуацією, війною, низьким рівнем пенсійного забезпечення), а також відтоком працездатного населення за кордон, останнім часом відмічається нестача працівників, здатних якісно надавати соціальні послуги. Разом з тим, згідно з проведеним дослідженнями, не дивлячись на «кадровий голод» в сфері надання соціальних послуг, оголошень про вакансії на такі посади небагато. На нашу думку, це пояснюється так званими «прихованими вакансіями». Тобто, вони насправді є, але не оголошуються. Тому, що низький рівень заробітної плати співробітників

соціальної сфери (середня заробітна плата соціального працівника складає 9 тис. грн.) компенсується тим, що співробітнику роблять доплату за рахунок невикористаної ставки. А це впливає на якісь соціальних послуг, оскільки кількість отримувачів соціальних послуг на одного працівника значно збільшується. Тож Міністерству економіки, Міністерству фінансів і Міністерству соціальної політики варто переглянути посадові оклади працівників соціальної сфери, якщо держава справді дбає про добробут і благополуччя тих, хто потребує її захисту і підтримки, тобто отримувачів соціальних послуг, в тому числі й літніх людей.

4. На теперішній час (власне як і багато років поспіль) відмічається нерівномірність доступу людей, що потребують соціального захисту, до соціальних послуг. Особливо ця нерівномірність спостерігається між великими містами і сільськими громадами. Якщо в містах інфраструктура соціальної сфери розвинута доволі широко, то в селах цього не немає. Що призводить до неналежного рівня надання соціальних послуг. Тож органам місцевого самоврядування, сільським і селищним радам при плануванні місцевих бюджетів слід передбачити хоч одну посаду соціального працівника із надання супроводу соціально незахищеним категоріям громадян в кожному населеному пункті, а не лише районному центрі об’єднаної територіальної громади.

На професійному рівні.

5. Постійно проводити роботу з удосконалення системи надання соціальних послуг людям похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. Це може бути досягнуто шляхом впровадження інноваційних методів надання соціальних послуг, а також залучення сучасних технологій. Слід переходити від типових практик до практики ведення випадку. Тобто соціальний супровід програмується під конкретну особу і її конкретну проблему. Розробляється поетапний план роботи з клієнтом він надходження заявки до моменту вирішення чи мінімізації наслідків СЖО.

6. Постійно підвищувати професійну підготовку і кваліфікацію фахівців із супроводу, які надають послуги літнім людям, що перебувають у складних

життєвих обставина. Залучати відповідні структурні підрозділи закладів вищої освіти, професіоналів-практиків, для проведення тренінгів, воркшопів – робочих майстерень, де відбувається навчання, вироблення й відпрацювання нових навичок, обмін досвідом тощо.

7. Часто літні люди, що опинилися в СЖО, скаржаться на відсутність резервів для самостійної адаптації до нових умов життєдіяльності та необхідних навичок подолання СЖО. Фахівець із супроводу має подбати про залучення таких фахівців, які навчать клієнта як нормалізувати свій психічний стан, покращити фізичні показники за рахунок налагодження оптимального способу життя, відповідальності, усвідомлення отримувачем соціальної послуги відповідальності при вирішенні власної проблеми та мотивації до дії у вирішенні проблеми.

Запропоновані рекомендації є лише загальними напрямами для покращення якості соціального супроводу людям похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. Їх конкретизація потребує подальшого дослідження та розробки.

Запропоновані рекомендації запрацюють тільки в тому випадку, коли в основу їх реалізації будуть покладені провідні принципи – доступності соціального супроводу, індивідуальний підхід, поваги до гідності літньої людини, захист і безпека її, як отримувача соціальних послуг, конфіденційність її особистої інформації, законність та відкритість надання послуги, своєчасність.

ВИСНОВКИ

В ході реалізації мети даної кваліфікаційної роботи та виконання запланованих завдань було досліджено стан наукової розробленості проблеми соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставина.

Структурно робота представляє собою три блоки дослідження. Перший блок методологічний. Разом зі вступом він формує концептуальні засади роботи: аналіз джерельної бази, понятійно-термінологічний аналіз, визначення й обґрунтування основних дослідницьких інструментів – підходів і методів.

Аналіз наукової літератури, законодавчої бази, інших джерел, представлених у вигляді аналітичних звітів, прикладних досліджень, інформаційних повідомлень на офіційних сайтах тощо, дозволив зробити висновок, що в цілому дана проблема широко представлена в науковому полі вітчизняної і закордонної спільноти. Досліджені різні аспекти особливостей людей похилого віку, як на рівні їх фізіологічних і психологічних станів, так і на рівні соціально-поведінкових проявів. Розроблялися різноманітні напрямки соціального забезпечення, соціальної допомоги і підтримки літніх людей. В той же час технологія послуги соціального супроводу розкрита, як на наш погляд, недостатньо. Чому й була присвячена основна частина роботи: теоретичний блок, який розкриває науково-теоретичні засади цілісного об’єкта – соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Послуга соціального супроводу представляє собою складний процес взаємодії фахівця із супроводу і людини похилого віку, яка перебуває к СЖО, підсумком якого є вирішення ситуації життєвого вибору шляхом прийняття рішення, який це буде вибір, і діяльності, що веде до усунення негативної ситуації.

Соціальний супровід – це якісно нова послуга, відмінна від соціального обслуговування чи соціального патронажу. Вона орієнтована на активізацію життєвих функцій людини не тільки на її фізіологічному рівні, а й соціальному,

особистісному, творчому. Технологія соціального супроводу, завдяки її особистісно-орієнтованому підходу, суб'єкт-суб'єктним відношенням, дозволить людині похилого віку, що опинилася в складних життєвих обставинах, по іншому поглянути на своє життя, світ навколо себе, свою особисту природу, що сприятиме активізації прихованих резервів та відкриє доступ до освіти, участі у посильній трудовій, культурній, спортивно-дозвіллєвій, громадській діяльності.

Таким чином, послуга соціального супроводу є найважливішим компонентом соціальної діяльності суб'єкта, суть якого полягає у посиленні позитивних та в нейтралізації негативних тенденцій у житті та діяльності літньої людини.

Такий погляд на технологію соціального супроводу змінює і сам погляд на фахівця із соціального супроводу. Він – не «нянька», не «поводир», не хатній прибиральник. Фахівець із соціального супроводу виступає сполучною ланкою між отримувачем соціальної послуги і партнерською мережею (мультидисциплінарною командою), яка забезпечує людину похилого віку, що знаходиться в складних життєвих обставинах, необхідними інструментами (знаннями, навичками, іншими засобами) щодо їх подолання чи мінімізації.

У якості інструментів розглядаються психологічна підтримка, психологічна реабілітація, соціальна адаптація, відновлення і розширення соціальних контактів, підбір напрямків освіти дорослих, дозвіллєвих практик тощо. Фахівець із супроводу має показати літній людині, що її життя може бути насиченим, цікавим, незалежно від віку та тих несприятливих обставин, в яких вона тимчасово опинилася.

Результати теоретичних пошуків і практичного дослідження показали, що надання послуги соціального супроводу людям похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах, під час війни стикається з низкою серйозних труднощів і викликів: це нестача матеріальних, фінансових, людських ресурсів.

Разом з тим, не дивлячись ні на які труднощі, особливо на збільшення кількості літніх людей, що потребують допомоги і підтримки, ця робота не

припиняється ні до, ні з моменту повномасштабного вторгнення країни-агресорки в Україну. За останні два роки збільшилася чисельність закладів і установ – надавачів соціальних послуг, в тому числі послуги соціального супроводу. Тільки в Запоріжжі на теперішній час функціонує близько 20 організацій і установ подібного спрямування. Дещо повільно, але розширяється мережа недержавних приватних організацій з надання соціальних послуг і окремих підприємців.

Дослідження показало, що формується потужна професійна команда фахівців із супроводу, відповідальних, відданих своїй справі. Але бажано, щоб держава їх також підтримувала, адже рівень загробної плати фахівців соціальної сфери майже вдвічі нижче за середню по країні. Тому приходиться відшукувати способи збільшення матеріальної винагороди за рахунок скорочення штату, а це не сприяє підвищенню якості соціальних послуг.

Результати теоретичного і практичного дослідження дозволили нам запропонувати низку рекомендацій щодо оптимізації соціального супроводу людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Результати даного дослідження можуть слугувати основою для формулювання політик та стратегій, спрямованих на поліпшення якості життя людей похилого віку шляхом вдосконалення послуги соціального супроводу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні питання соціальної роботи : навч. посіб. / О.М. Денисюк та ін.; ред. кол.: О.В. Епель, Т.Л. Лях, І.В. Силантьєва. Ужгород : РІК-У, 2023. 420 с.

2. Балдинюк О. Особливості соціальної роботи з людьми похилого віку. *Теорія і методика соціальної роботи*. 2018. №1 С. 12-17.

3. Балогова Б., Ковальчук Ю. Особливості проблематики старіння в контексті соціальної підтримки людей поважного віку. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9, No. 3. P. 331-339.

4. Безкоштовне житло на Київщині для ВПО від благодійників: як взяти участь. *Офіційний сайт Краматорської міської ради. Відділ інформаційної політики*. 18 травня 2024 р. URL: https://krm.gov.ua/bezkoshtovne-zhytlo-na-kyyivshhyni-dlya-vpo-vid-blagodijnykiv-yak-vzyaty-uchast/ (дата звернення: 18.12.2024).

5. Безпалько О.В. Соціальна робота в громаді: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 176 с.

6. Визначення віку, з якого особа може вважатися особою похилого віку: огляд міжнародного досвіду та національні практики. Публікація ГО «Суспільство і право» за підтримки USAID. 18 грудня 2018 р. URL: https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2018/12.Огляд-міжнародного-досвіду.pdf (дата звернення: 15.06.2024).

7. Воронова О., Барчій М. Окремі соціально-психологічні проблеми старіння. *Вісник Національного університету оборони України*. *Секція: Питання психології*. 2021. № 6 (64). С. 38-48.

8. Воронкова В.Г., Бойко О.В. Методологія наукового дослідження: навч.-метод. посібник. Запоріжжя: ЗДІА, 2018. 162 с.

9. Галіяш Н.Б. Характеристика основних соціальних проблем людей похилого віку. *Медсестринство*. 2012. № 1. С. 17-19.

10. Горемикіна Ю.В. Значення соціальних послуг для реалізації державних соціальних гарантій та зобов'язань перед особами похилого віку в Україні. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 13. С. 976-985.

11. Горецька О.В. Геронтопсихологія: навч. посібник. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2017. 210 с.

12. Горпинич О.В. Соціальна робота в Україні: стан та перспективи розвитку. *Збірник наукових праць «Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова». Серія: Соціальна робота. Соціальна педагогіка.* 2004. Вип. 5. С. 67-74.

13. Дворник О. Аналіз стану надання соціальних послуг сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2020. Вип. 1 (8). С. 65-76.

14. Джуган В.В. Дефініція поняття «люди похилого віку», як категорії соціальної роботи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2022. Вип. 1 (50). С. 77-80.

15. Джуган Р.І. Потреби людей похилого віку та їх реалізація в умовах сучасного українського суспільства (соціологічний дискурс): монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2023. 164 с.

16. Допомога центра догляду за людьми з інвалідністю та похилого віку. *Карітас Запоріжжя*: офіційний сайт. URL: https://zp.caritas.ua/news/dopomogacentrdopomogyludyam/ (дата звернення: 26.12.2024).

17. Дослідження у соціальній роботі: Антологія / упор. Т. Семигіна. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. 203 с.

18. Житинська М.О. Психолого-педагогічна характеристика людей похилого віку як об'єкта соціально-педагогічної підтримки. *Збірник наукових праць «Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова». Серія: Соціальна робота. Соціальна педагогіка.* 2017. Вип. 23. С. 158-164.

19. Завацький Ю.А. Особистісно-орієнтований підхід до психологічного супроводу соціальної мобільності особистості. *Теоретичні і практичні проблеми психології*. 2016. № 2. С. 58-63.

20. Іванова І.Б. Соціальна робота з людьми похилого віку: навч. посібник. Київ: Університет «Україна», 2023. 220 с.

21. Ієрусалимов В., Студеннікова І., Андрієнко Д., Маркуц Ю. Аналіз механізмів підтримки осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах: матеріали прикладного дослідження. Київ: Київська школа економіки, 2023. 34 с.

22. Кабаченко Н.В. Організація надання соціальних послуг людям похилого віку у соціальних службах: міжнародний досвід. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2013. Т. 149. С. 62-67.

23. Каретна О.О. Проблеми соціально-психологічної адаптації літніх людей у сучасному суспільстві. *Особистість та суспільство в цифрову еру: психологічний вимір: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 черв. 2022 р.)*. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. С.94-97.

24. Каркач А., Кравченко О., Семигіна Т. Сучасні підходи до розуміння літніх людей як особливої соціальної групи. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. Вип. 2 (9). С. 77-90.

25. Коваленко О.Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку: психологічні аспекти: монографія. Київ: Ін-т обдарованої дитини, 2015, 240 с.

26. Коваленко О., Лук'янова Л., Помиткін Е., Московець Л. Психологія людей літнього віку: монографія. Київ : Вид-во ТОВ «Геопринт». 2021. 288 с.

27. Ковальчук І. Особливості соціального супроводу людей похилого віку в умовах війни. *Молодий вчений*. 2023. № 5 (117). С. 46-50.

28. Коленіченко Т.І. Особливості адаптації людини похилого віку до умов нового соціального середовища. *Збірник наукових праць «Науковий часопис*

НПУ імені М. П. Драгоманова». Серія: Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2013. Вип. 16. Ч. 1. С. 64-70.

29. Колот А. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку науки та освіти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. *Серія: Економіка*. 2014. № 5 (158). С. 18-22.

30. Коляда Т.В., Коляда Н.М. Соціальна геронтологія: навч. посібник. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2016. 84 с.

31. Коляда Н., Левченко Н. Технології соціальної роботи : навч. посібник. Умань : «ВІЗАВІ», 2018. 337 с.

32. Костєва Т.Б. Практичний досвід здійснення соціального супроводу осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Наукові записки Чорноморського національного університету імені П. Могили*. Вип. 279. Т. 291. С. 63-68.

33. Кривоконь Н.І. Соціально-психологічні особливості розвитку соціальних послуг людям літнього віку. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. 2010. № 8. С. 512-521.

34. Кустовська О.В. Методологія системного підходу у наукових дослідженнях: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

35. Литвиненко В.М. Підстави надання соціальних послуг. *Юридична Україна*. 2013. № 8. С. 62-65.

36. Любецька М.М. Адміністративно-організаційні та соціально-психологічні підходи, форми та методи щодо здійснення соціального супроводу осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах. *Державне управління: удосконалення та розвиток. Електронний журнал*. 2016. № 1. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1283 (дата звернення: 28.06.2024).

37. Любецька М.М. Розвиток наукового знання у сфері здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 1. С. 97-100.

38. Лютий В.П., Гаврилюк К.О. Критерії оцінювання якості соціального супроводу сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. *Серія: Педагогічні науки*. 2020. Вип. 75. С. 115-121.

39. Лях Т., Кузнєцов, М. Похилий вік як фактор вразливості у період воєнного часу. *Ввічливість. Humanitas*. 2024. Вип. 2. С. 80-85.

40. Мацкевіч Ю.Р. Соціальна робота з людьми похилого віку: навч. посібник. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2024. 340 с.

41. Мацкевіч Ю. Соціальна робота з людьми похилого віку в умовах глобального старіння. *Ввічливість. Humanitas*. 2024. Вип. 3. С. 84-92.

42. Мещан І.В. Самотність людей похилого віку як проблема соціальної роботи в громаді. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2017. № 1-2. С. 56-67.

43. Михальська С.А. Соціально-психологічні особливості людей похилого віку. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 425-434.

44. Моргун В. Кризові та еволюційні періоди розвитку особистості від народження до смерті: психологія людської долі. *Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі* : *матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (21-22 березня 2005 р.)*. Полтава: Полтавський держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка, 2005, С. 4-6.

45. Павелків Р.В. Вікова психологія: навч. посібник. Вид. 2-ге. Київ: Кондор, 2015. 189 с.

46. Пасерба С.В., Главацька О.Л. Соціальний супровід людей літнього віку як актуальна проблема. *Соціальна робота: виклики сьогодення : збірник наукових праць за матеріалами VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 26-27 квітня 2018 р.)*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. С. 92-95.

47. Повідайчик О., Жиленко Р. Методи досліджень у соціальній роботі: навч. посібник. Ужгород: видавництво ПП «АУТДОРШАРК», 2018. 164 с.

48. Про внесення змін до Порядку регулювання тарифів на соціальні послуги : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.04.2024 р. № 486. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/486-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 05.10.2024).

49. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. Дата оновлення: 01.01.2025 р. *Відомості Верховної Ради.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text (дата звернення 15.06.2024).

50. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : Наказ Міністерства соціальної політики України від 31.03.2016 р. № 318. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/z0621-16#Text (дата звернення: 23.06.2024).

51. Про затвердження Класифікатора соціальних послуг : Наказ Міністерства соціальної політики України від 23.06.2020 р. № 429. Дата оновлення: 29.08.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text (дата звернення 28.06.2024).

52. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16.12.1993 р. № 3711-XII. Дата оновлення: 01.01.2025. *Відомості Верховної Ради.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3711-12#Text (дата звернення: 15.06.2024).

53. Про пенсійне забезпечення: Закон України 05.11.1991 р. № 1788-XII. Дата оновлення: 14.08.2021 р. *Відомості Верховної Ради*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text (дата звернення: 15.06.2024).

54. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2670- VIII. Дата оновлення: 15.11.2024 р. *Відомості Верховної Ради.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2670-19#Text (дата звернення: 26.06.2024).

55. Реєстр надавачів соціальних послуг. *Міністерство соціальної політики України. Офіційний сайт*. URL: https://www.msp.gov.ua/content/reestr-nadavachiv-socialnih-poslug.html (дата звернення: 22.12.2024).

56. Рудяк В.О. Щодо розуміння сутності поняття «складні життєві обставини». *Соціальне право*. 2019. № 1. С. 152-157.

57. Савельчук І.Б. Інноваційні методи соціальної роботи з людьми похилого віку: специфіка та особливості впровадження. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 95-98.

58. Сех М.І. Особливості соціальної роботи з людьми похилого віку з числа ВПО. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Харків, 20 листопада 2020 р*. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2020. С. 118-119.

59. Синчук С. Про сутність послуги соціального супроводу відповідно до законодавства України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2020. Вип. 69. С. 181-188.

60. Система соціальних служб в Україні: навч. посібник / упоряд. А.В.Камбур. Чернівці: Чернівецький ун-т , 2024. 160 с.

61. Сопко Р.І. Послуги людям похилого віку в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Педагогіка, соціальна робота*. 2013. С. 188-191.

62. Соціальна геронтологія: навч. посібник / Укл. І.В. Ковальчук. Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2021. 264 с.

63. Соціальна робота: енциклопедичний словник-довідник / За наук. ред. проф. В.М.Пічі. Вид. 4-те, переробл. та доповн. Львів: «Новий Світ – 2000», 2020. 618 с.

64. Соціальні послуги в умовах війни: нові зміни та виклики. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. *Аналітика. Спецпроєкти. Новини*. 07 листоп. 2023 р. URL: https://parlament.org.ua/analytics/soczialni-poslugy-v-umovah-vijny-novi-zminy-ta-vyklyky/ (дата звернення: 12.10.2024).

65. Соціальні працівники допомагають літнім людям адаптуватися до реалій життя. *Запорізька міська рада*: офіційний сайт. 05 травня 2024 р. URL:

https://zp.gov.ua/news/160830-socialni-pracivniki-dopomagaiut-litnim-liudiam-adaptuvatisia-do-realii-zittia (дата звернення: 24.12.2024).

66. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах : метод. посібник / за ред. І. Д. Звєрєвої. Київ : Держсоцслужба, 2006. 104 с.

67. Стефанова О.А. Реалізація державної соціальної політики підтримки осіб похилого віку серед ветеранів і дітей війни. *Теорія та практика державного управління*. 2010. №3 (30). С. 79-86.

68. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія. Київ : Міленіум, 2017. 184 с.

69. Тлумачний словник української мови: електронна версія видання: / Нац. акад. наук України, Укр. мовно-інформ. фонд; гол. ред. В. М. Русанівський. 2010. URL: http://test.ulif.org.ua:8000/expl/Entry/index?wordid=1&page=0 (дата звернення: 28.06.2024).

70. У Запоріжжі розпочала роботу «гаряча» телефонна лінія щодо надання соціальних послуг. *Департамент соціального захисту населення Запорізької обласної державної адміністрації: офіційний сайт*. URL: https://www.dszn-zoda.gov.ua/content/ (дата звернення: 22.12.2024).

71. Черниш О.О. Поняття «складні життєві обставини» у міждисциплінарному вимірі. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2019. № 6, ч. 1. С. 55-65.

72. Chau H.-W., Jamei E. Age-Friendly Built Environment. Encyclopedia. 2021. No. 1 (3). URL: https://www.researchgate.net/publication/353794912_Age-Friendly_Built_Environment#:~:text=An%20age%2Dfriendly%20built%20environment,across%20the%20course%20of%20life. (дата звернення: 08.09.2024).

ДОДАТКИ

Додаток А

Схема

аналізу прикладних досліджень, проведених українськими науковцями щодо вивчення соціального супроводу людей похилого віку, які перебувають у складних життєвих обставинах

1. З’ясувати кількість закладів в Україні, які надають соціальні послуги, в тому числі людям похилого віку, що перебувають у складних життєвих обставинах.
2. Співвідношення державних установ і закладів, надавачів соціальних послуг, і недержавних.
3. Наскільки інформація про надавачів соціальних послуг представлена у відкритому інформаційному просторі. На яких платформах вона розміщена?
4. Яка інформація міститься на електронних платформах (офіційних сайтах, сторінках соціальних мереж).
5. Наскільки доступною є інформація, щоб була можливість скористатися нею (контактні телефони, особи, з якими можна зв’язатися і тому подібне).
6. Види соціальних послуг, які надаються установами і закладами, надавачами соціальних послуг.

Додаток Б

Бланк інтерв'ю (опитувальник)
для проведення бесіди з фахівцями із соціального супроводу

Добрий день!

Дозвольте представитися і задати вам декілька запитань стосовно вашої професійної діяльності. Мене звуть Яресько Олег, магістр 2 курсу факультету соціології та управління, спеціальності Соціальна робота. Я проводжу дане дослідження в рамках виконання кваліфікаційної роботи магістра. Мета мого опитування: виявити деякі особливості надання соціальної послуги супроводу людям похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах. Анонімність нашої бесіди гарантую. Персональну інформацію стосовно ваших клієнтів не вимагаю. Ваші прізвища не будуть фігурувати в роботі. Мене цікавить виключно професійна інформація. Буду вдячний вам за співпрацю.

1. Розкажіть коротко про себе. Скільки років ви працюєте в сфері надання соціальних послуг? Як ви прийшли в дану сферу? Чи маєте ви спеціальну освіту? Яку? Дякую. Давайте перейдемо до наступного питання.

2. Заклад, в якому ви працюєте, надає послуги різним категоріям людей, що опинилися в складних життєвих обставинах, чи окремим, наприклад, тільки особам похилого віку, чи жінкам, що потерпають від насилля у сім'ї, чи кризовим сім'ям з дітьми та іншими. А з якою категорією працюєте ви частіше за все?

3. Ви маєте змогу обирати, з якою категорією працювати? Чи працюєте з тією категорією людей, які потребують допомоги? Скільки осіб, що знаходяться в СЖО, є вашими підопічними наразі?

4. Як ви вважаєте, якими особистісними якостями має володіти фахівець з надання послуги соціального супроводу.

5. Як ви вважаєте, з якими труднощами, частіше за все, стикаються люди похилого віку, що власне і створює для них складні життєві обставини?

6. В чому, на вашу думку, полягає сутність соціального супроводу? Чи така соціальна послуга потрібна людям похилого віку, чи достатньо було б надання матеріальної допомоги?

7. Які види допомоги ви надаєте під час надання послуги соціального супроводу?

8. На вашу думку, фахівцю з надання послуги соціального супроводу необхідна фахова освіта? Я ви це аргументуєте?

9. Можете поділитися прикладами проектів або ситуацій, коли ваша організація змогла значно поліпшити якість життя літніх людей, які опинилися СЖО?

10. І наостанок, скажіть, що вас уберігає від професійного вигорання? Адже це емоційно дуже напружена робота.

Я вам дуже вдячний за цю розмову. Ви допомогли мені краще розібратися в тих питаннях, які я вивчав теоретично. Бажаю вам успіху у вашій благородній праці. Можливо теж колись долучусь до неї і буду вашим колегою.

Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Яресько Олег Іванович, магістрант 2 курсу магістратури, форма навчання денна, факультет соціології та управління, спеціальність «соціальна робота», освітньо-професійна програма «соціальна робота», адреса електронної пошти: yaresko701@gmail.com,

– підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Соціальний супровід людей похилого віку, які опинилися в складних життєвих обставинах» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата_____ Підпис_____ ПІБ (студент) Яресько О.І.

Дата_____ Підпис_____ ПІБ (науковий керівник) Цапліна І.С.-